

अध्यय १

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

अपांगता भन्नाले मानिसको शारीरिक अंग तथा मानसिक प्रणालीमा आएको खराबीका कारण सामान्य जीवनयापन गर्न असमर्थ रहने अवस्थालाई जनाउँछ। अपांगता अल्पकालिन तथा दिर्घकालिन पनि हुन सक्छ। अर्थात मानिस आफ्नो जीवनकालमा कुनैपनि बेला अपांग बन्न सक्छ। अपांगता हरेक मानिसमा कुनै न कुनै रूपमा रहेको हुन्छ तर, शारीरिक तथा मानसिक अपांगता लाई मात्र यहाँ गणना गर्ने गरिन्छ।

शरीरका अंग, शारीरिक प्रणालीमा भएको समस्याका कारण भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वातावरण साथै सञ्चार समेत बाट सृजित भएको अवरोध समेतले दैनिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न एवं सामाजिक जीवनमा पूर्ण सहभागी हुन कठिनाई हुने अवस्थालाई अपांगता भनिन्छ, (नेपाल राजपत्र २०६३)।

अपांगता भएका व्यक्ति विश्वका सबै ठाउँमा भेटिन्छन्। अपांगता हाम्रो परिवार तथा समाजमा दैनिक रूपमा अनुभव भईरहने विषय हो। यो विश्वका सबै देश, सबै जाति, भाषा, लिङ्ग, वर्ग तथा समुदायमा रहेको हुन्छ। अपांगता जन्मजात, वा विभिन्न रोग तथा दुर्घटनाका कारण हुने गर्दछ र यो जीवनको कुनै पनि उमेरमा हुन सक्छ। अपांगता भएका व्यक्ति विश्वको ठूलो अल्पसंख्यक समुहको रूपमा रहेका छन्। जसको, जनसंख्या विश्वको कुल जनसंख्याको १० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ (विश्व स्वास्थ्य संगठन, सन् २०१०)।

पहिले पहिले अपांगतालाई मानिसले पूर्वजन्ममा गरेका पाप वा नैतिक उल्लंघनका कारण भगवानले दिएको सजायको रूपमा लिने गरिन्थ्यो। भगवानको श्रापको कारण अपांगता भएको मान्यता अधिकांशको रहने गर्दथ्यो। जसले गर्दा अपांगता भएका व्यक्तिलाई पापी व्यक्तिको रूपमा लिई उसलाई अपहेलनापूर्ण व्यवहार गरिन्थ्यो।

विगतमा चिकित्सा विज्ञानको पर्याप्त विकास भएको थिएन । मानिसहरु अपांगतालाई आफ्नो भाग्यको रूपमा स्वीकार गर्दथे र जीवनलाई जे जस्तो छ त्यस्तै जीउने कोशिस गर्दथे । तर अहिले विज्ञानको र प्रविधिको विकाससँगै अपांगतालाई कम गर्न तथा निको पार्न सकिने भएको छ । विभिन्न अध्ययनले लगभग ५० प्रतिशत अपांगतालाई रोकथाम गर्न सकिने देखाउँछ (Laxmi Narayan, २००३) ।

यद्यपी अविकशित तथा विकासोन्मुख देशहरुमा अपांगता भएका बालबालिकाको उपचार, पुनर्स्थापना, शिक्षा स्वास्थ्य लगायतका व्यवस्था पर्याप्त भएको पाईदैन । नेपाली सन्दर्भमा हर्दा अपांगता भएका बालबालिकाको लागि अवश्यक शिक्षा, स्वास्थ्यको उपयुक्त व्यवस्था गर्न सरकार, समाज तथा परिवार समेतको तत्परता रहेको देखिदैन ।

“के शारीरिक असमर्थता लिएर जन्मनु मात्र अपांगताको परिभाषा हो त ? त्यसो भए होमर, निको, अस्त्रोवास्की, हेलेन केलरलाई किन अपूर्ण ठानेन जगतले ? ती व्यक्तिहरु पनि म जस्तै शारीरिक रूपमा दुर्बलतायुक्त थिए । ईतिहास उनीहरुले पनि लेखेर गए, फरक दृष्टिकोण छाडेर गए, मान्छे हुनुकोअर्थ राखेर गए । तर म उनीहरु भन्दा धेरै फरक दुनियाँमा जन्मेकी थिएँ, फरक भुगोलमा जन्मेकी थिएँ, त्यसैले म यति असमान र तल्लो स्तरको जीवन बाचेँ” (भ्रमक घिमिरे, जीवन काँडा कि फूल) ।

यसले नेपाल जस्ता अविकशित देशका अपांगता भएका बालबालिकाहरुको अत्यन्तै नाजुक अवस्था रहेको देखाउँछ । भ्रमक घिमिरेको आफ्नो जीवन अपांगताको बाबजुद सफल बनाएकी छन् । तर यो आफ्नो बलबुताले, आफ्नो कडा परिश्रम, मेहनतले तथा हठद्वारा प्राप्त गरेकी हुन् । भ्रमकले फरक भुगोलमा जन्म लिएका कारणले उनी र अन्य अपांगता भएका बालबालिकाले अत्यन्त असमान र तल्लो स्तरका जीवन जीउन बाध्य भएको धारणा राखेकि छन् ।

एक व्यक्ति रोगको अवस्थाको कारणले impaired हुन सक्छ तर समाज, सामाजिक संरचना, वातावरणीय रवैयाद्वारा उसलाई अपांग गराईन्छ, (Oliver, 1969)।

वास्तवमा अपांगता आफैमा समस्या होईन, तर विभिन्न सामाजिक बाधा, व्यवधानहरुले अपांगताभएकाहरुको प्रगति, समावेशिकरण, शिक्षा, रोजगारी, सामाजिक, सास्कृतिक, राजनितिक क्रियाकलापमा सहभागी हुन बाधा पुऱ्याईरहेका छन् किनभने अपांगता भएका

व्यक्तिका लागि आवश्यक विशेष खालका संरचना, पुर्वाधारहरु, उनीहरुका आवश्यकता अनुसारको उपकरण तथा वातावरण निर्माण गर्न सकिएको छैन । जसले गर्दा अपांगता भएका व्यक्तिहरु अन्य सामान्य व्यक्तिहरुले प्राप्त गर्ने सेवासुविधाप्राप्त गर्न बाट बन्चित रहेका छन् ।

राज्यले अपांगता भएका बालबालिकाहरुलाई पर्याप्त मात्रामा शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर उपलब्ध गराउने हो भने अपांगता भएका बालबालिकाले पनि सम्मानित जीवनयापन गर्न र राष्ट्र तथा समाजमा महत्वपूर्ण योगदान गर्न सक्दछन् ।

नेपालमा अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षाको लागि राज्यले केही नीतिगत व्यवस्था गरेको त छ तर पनि ती पर्याप्त छैनन् भने भएका पनि प्रभावकारी रूपमा कार्यन्वयन हुन सकेका छैनन् ।

अपांगता भएका व्यक्ति संसारका हरेक ठाँउमा र समाजका हरेक तहमा रहेका छन् । यद्यपि, विकसित देशको तुलनामा अर्धविकसित तथा अविकसित देशमा अपांगता भएकाको संख्या बढी पाइन्छ ।

UNICEF, सन् २००१ ले गरेको एक अध्ययनमा अपांगतालाई नेपालको सन्दर्भमा निम्नानुसार वर्गिकरण गरेको छ ।

१. सञ्चार सम्बन्धी अपांगता (दृष्टि सम्बन्धी, सुनाइ सम्बन्धी, बोलाइ सम्बन्धी) त्यस्तै २. शारीरिक अपांगता (गतिशिलता सम्बन्धी, (Manipulation) ३. बौद्धिकता सम्बन्धी अपांगता (सुस्तमनस्थिती, छारे रोग, मानसिक रोग ४. बहु अपांगता (बहुअपांगता, मस्तिस्क पक्षघात) ।

सञ्चार सम्बन्धी अपांगतले मुलतः हेराइ, सुनाइ, बोलाईमा समस्या हुने अवस्थालाई जनाउँछ । जसले सञ्चार क्रियामा असर पारेको हुन्छ । हेराइ सम्बन्धी अपांगतामा दृष्टिविहिन तथा न्यून दृष्टि पर्दछ, सुनाइ सम्बन्धी अपांगतामा बहिरा तथा सुस्त श्रवण पर्दछ, प्राय सुनाइ सम्बन्धी अपांगता भएकाहरुमा बोलाइ सम्बन्धी अपांगता पनि भएको पाईन्छ । आवागमन सम्बन्धी अपांगता प्राय शारीरिक अंगमा खराबीका कारण हुने गर्दछ । जसले व्यक्तिलाई आफ्ना दैनिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नमा असमर्थ बनाउने गर्दछ ।

शारीरिक अपांगतामा विशेषगरी हिडडुल तथा गतिशीलतामा समस्या ल्याउने गर्दछ । बौद्धिकता सम्बन्धी अपांगताले मानिसको बौद्धिक विकासमा असर गरेको हुन्छ । जसले गर्दा मानिस आफ्ना दैनिक क्रियाकलापहरु सहज रूपमा गर्न असमर्थ हुने गर्दछन् । बौद्धिकता सम्बन्धी अपांगता विशेषतः सुस्तमनस्थिती, छारेरोग, मानसिक रोग जस्ता कारणले हुने गर्दछ । बहुअपांगतामा एक व्यक्तिमा एक भन्दा बढि प्रकारका अपांगता रहेको हुन्छ ।

१.२. समस्याको कथन

विश्व स्वास्थ्य (२०१०) संगठनका अनुसार अर्धविकसित तथा अविकसित देशहरुमा अपांगता भएका व्यक्तिहरुको संख्या १० देखि १५ प्रतिशत रहेको छ । विश्व स्वास्थ्य संगठनको तथ्यांकलाई आधार मान्ने हो भने नेपालमा ३० लाख भन्दा बढी अपांगता भएका व्यक्तिहरु रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । नेपालको जनगणना २०६८ (CBS2011) अनुसार नेपालमा ५ लाख १३ हजार ३ सय २१ जनामा कुनै न कुनै प्रकारको अपांगता भएको देखाएको छ । त्यस मध्ये ५ देखि १९ वर्ष उमेर समुहका बालबालिकाको संख्या एक लाख १३ हजार ६ सय रहेको देखिन्छ । यति ठुलो संख्यामा रहेका अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षाको अवस्था भने त्यति सन्तोषजनक देखिँदैन । अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षाका लागि विभिन्न ऐन कानुन बनेका त छन् तर कार्यान्वयन पक्षलाई प्रभावकारी नबनाए सम्म ऐन नियम पनि कोरा कागज जस्तै रहन्छन् ।

नेपालमा ठुलो संख्यामा सवलाङ्ग बालबालिका त विद्यालय बाहिर रहेका छन् भने विशेष हेरचाह तथा शिक्षाका लागि विशेष व्यवस्थाको आवश्यकता रहने अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षाको अवस्था के होला भनेर हामीले सहजै अनुमान लगाउन सक्छौं । पर्याप्त सहरी सुविधा पुगेका, घर नजिक विद्यालय पुगेका तथा आवश्यकता अनुसार विशेष शिक्षाको व्यवस्था भएका विद्यालयमा शिक्षा दिन सक्ने हैसियत भएका, शिक्षित अभिभावकले आफ्ना अपांगता भएका बालबालिका लाई शिक्षा दिन सफल भए होलान् । तर ग्रामिण क्षेत्र जहाँ यातायातको व्यवस्था राम्रो छैन, शिक्षा प्राप्त गर्न आफ्नो घर देखि टाढा जानु पर्छ त्यस्ता बालबालिका को शिक्षामा पहुँच पुग्न धेरै गाह्रो रहेको छ ।

सामान्यतया धेरै अपांगता भएकामानिसहरु विभिन्न सामाजिक सेवा, सुविधा बन्चित तथा सामाजिक भेदभाव बाट पिडित रहेका छन् । त्यसमध्ये पनि अपांगता भएका बालबालिकाको

अवस्था भनै दयनीय रहेको छ । केही खास अपांगता भएका बालबालिकाहरु अत्यन्त कमजोर देखिन्छन् जो, आफ्ना अधिकारका लागि खडा हुनपनि नसक्ने अवस्थामा छन् ।

अपांगता भएका बालबालिकाहरु एक अल्पसंख्यक समुहको रूपमा रहेका छन् । यस्ता अपांगता भएका बालबालिकाहरुलाई सम्मानपूर्वक जीवन जीउने वातावरण बनाउनको लागि राष्ट्र, समाज, परिवार लगायत सबैले आ-आफ्नो ठाँउबाट योगदान गर्नु पर्ने हुन्छ । राज्यले उपयुक्त नीति तर्जुमा गर्ने तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको सुनिश्चितता गर्ने, समाजले सद्भावपूर्ण व्यवहारगर्ने, परिवारले उचित हेरचाह तथा सहयोग गर्ने गरेमा मात्र अपांगता भएका बालबालिकाको जीवनस्तर राम्रो बनाउन सकिन्छ ।

अपांगताभएका बालबालिकालाई सामाजिक जीवनको अनुभव गराउन, उनीहरुमा ज्ञान तथा सीप विकास गर्नका लागि विद्यालयमा भर्ना गराउन अवश्यक देखिन्छ । यसबाहेक विद्यालय भर्ना भई शिक्षा लिन पाउनु उनीहरुको अधिकार पनि हो । दुर्भाग्यवस धेरै अपांगता भएका बालबालिका विद्यालय शिक्षाबाट बन्चित छन् । विद्यालयभर्ना भएका बालबालिकालाई समेत अभिभावकले नै स्कुल बाट छुटाउने गर्दछन् । आय, विद्यालयको दुरी, जस्ता मुद्दाहरु अपांगता भएका बालबालिकालाई विद्यालयशिक्षा बाट छुटाउनुको कारणको रूपमा रहेको छ ।

नेपालमा अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षा प्राप्त लगायतका विभिन्न समस्या रहेका छन् । यद्यपि, यस्ता समस्याको बारेमा सरकारी, गैरसरकारी तथा व्यक्तिगत रूपबाट पर्याप्त अध्ययन भएको पाईदैन । त्यसैले यस अध्ययनमा उपलब्ध सिमित अध्ययन सामाग्रीको प्रयोग गरी निम्नलिखित प्रश्नहरुको उत्तर खोज्ने प्रयास गरिनेछ ।

१ अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षामा पहुचको अवस्था कस्तो ?

२ उनीहरुको शिक्षा प्राप्तमा के कस्ता समस्या रहेका छन् ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

सामान्यतया यस अध्ययनको उद्देश्य समाजमा विशेषतः अपांगता भएका बालबालिको शिक्षा पहुच कस्तो छ र उनीहरु कस्ता समस्या बाट जुधिरहेका छन् त्यो पहिल्याउनु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ ।

१) कति परिवारमा अपांगता भएका बालबालिका छन् र उनीहरूको शिक्षामा पहुँचको अवस्था के कस्तो छ ?

२) त्यस्तो अपांगता भएका बालबालिकाले के कस्ता समस्याको सामना गरिरहनु परेको छ?

१.४ अध्ययनको सिमा

यस अध्ययन निश्चित समायावधि भित्र सक्नुपर्ने तथा अध्ययन सामग्रीको अपर्याप्तताका कारण केही सीमा भित्र सिमित गरिएको छ । यस अध्ययन विशेषतः वेनी नगरपालिका का २ वडा हरू वडा नं ६ र ७ लाई नमूनाको रूपमा लिई अध्ययन गरिएको छ । अपांगताका सबै मुद्दाहरूलाई एउटा अध्ययन भित्र समेट्न नसकिने हुँदा यो अध्ययन उक्त वडाका अपांगता भएका बालबालिकामा शिक्षाको पहुँच कति पुगेको छ ? शिक्षा प्राप्त गर्नमा के कस्ता समस्या रहेका छन् भन्नेमा केन्द्रित रहनेछ । अर्थात् यस अध्ययन निम्न सिमा भित्र रही गरिनेछ ।

१ यस अध्ययनमा विशेषगरी म्याग्दी जिल्लाको वेनी नगरपालिका भित्रका अपांगता भएका बालबालिकालाई मात्र समावेश गरिएकोछ ।

२ विशेषत अन्तरक्रियामा म्याग्दीका वेनी नगरपालिकाका २ वडा वडा नं ६ र ७ का अपांगता भएका बालबालिका तथा सम्बन्धित बालबालिकाका अविभावकलाई मात्र समावेश गरिएको छ ।

३ यस अध्ययनले म्याग्दीका बालबालिकाको शिक्षामा पहुँचको अवस्थालाई चित्रण गर्ने प्रयास गरेको छ ।

४ संकलित नमूनाहरू शोधपत्रको उद्देश्यसम्बद्ध हुनेछन् ।

अध्याय २

साहित्यको समिक्षा

२.१ अपांगता

सामान्य अर्थमा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक तथा ज्ञानेन्द्रियहरूमा आएको खराबीका कारणले मानिसले आफ्ना दैनिकक्रियाकलाप सहज रूपमा गर्न असमर्थ हुनुपर्ने अवस्थालाई अपांगता भनिन्छ ।

अपाङ्गता भएको व्यक्ति भनेको दैनिक क्रियाकलापमा असर गर्ने गरी शारीरिक, संवेगात्मक वा बौद्धिक असक्षमता भएको व्यक्ति हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिमा रोग हुनु जरुरी छैन र ती व्यक्ति विरामी होइनन् भन्ने कुरा स्मरण गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ, (अपाङ्ग सेवा राष्ट्रिय नीति, २०५३) ।

विश्व स्वास्थ्य संगठनका (WHO 2010) अनुसार अपांगता भनेको यस्तो अवस्था हो; जसले व्यक्तिलाई एक सामान्य व्यक्तिले गर्न सक्ने क्रियाकलापको सिमा सम्म आफ्ना कार्यहरू गर्न बाधा पुऱ्याईरहेको हुन्छ, अथवा प्रतिबन्ध गराएको हुन्छ । अपांगता स्थायी, अस्थायी, रूपान्तरण हुन सक्ने, प्रगतिशील वा अवरोही कुनैपनि हुन सक्छ ।

अपांगता भनेका यस्तो अवस्था हो, जँहा व्यक्ति ले शारीरिक तथा मानसिक रूपमा आफ्नो सामान्य जीवनयापन गर्न असमर्थ हुन्छ । अपांगता शब्दले मानिसको जीवनको गतिशिलतालाई नकारात्मक असर पारेको अवस्थालाई जनाउँछ । जहाँ व्यक्ति स्पाईनल इन्जरी, दृष्टिविहिन (एक वा दुबै आखा नदेख्ने), सुनाइ सम्बन्धी अपांगता, सुस्त श्रवण, हात खुट्टा वा औलाहरू काम गर्न नसक्ने अवस्था हुन्छ ।

अपांगता यस्तो अवस्था हो जहाँ व्यक्तिले शारीरिक अंग शारीरिक प्रणाली, भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, वातावरणीय कारणले गर्दा आफ्ना दैनिक क्रियाकलाप तथा सामाजिक जीवनमा कठिनाइ भोग्नु परिरहेको हुन्छ (महिला बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय सन्, २००६)

अपांगताको परिभाषा विभिन्न हुन सक्दछन् । यो समय तथा परिस्थिती अनुसार परिवर्तन भइरहने विषय हो । देश, समाज, विभिन्न सामाजिक क्रियाकलाप, अपांगता सम्बन्धी समय समयमा हुने आन्दोलन लगायतका कुराहरुले अपांगताको परिभाषा र वर्गिकरणमा फरक पार्ने गर्दछ । अपांगता भएका व्यक्तिहरु विश्वमा एक सुविधाबन्धित समुहको रूपमा रहेका छन् ।

अपांगताको अवधारणा बुझ्न तथा अपांगताको स्थितीका बारेमा स्पष्ट हुनका लागि Impairment, Disability र Handicap लाई बुझ्न आवश्यक छ । यी तीनै शब्दलाई प्राय एकै अर्थमा प्रयोग गरिने भएपनि यिनीहरुको अर्थ फरक फरक रहेको छ ।

१. Impairment

प्राविधिक रूपमा Impair शब्दले शारीरिक, मानसिक संरचना तथा क्रियामा आएको क्षति वा हानीलाई बुझाउँछ । यसले शारीरिक तथा मानसिक क्रियामा हुने गडबडी सँग सम्बन्ध राख्दछ । जस्तै हातखुट्टा गुमाएको, न्यूनदृष्टि, सुस्त श्रवण वा बहिरोपन शारीरिक अंगमा भएको पक्षघातको अवस्था Impairment हो, (UNICEF/HMG, 2001)।

२. Disability

शारीरिक, मानसिक क्षतिको कारण मानिसले आफ्ना दैनिक क्रियाकलापहरु सामान्य रूपमा गर्न नसक्ने अवस्थालाई Disability भनिन्छ । यसले कार्यात्मक सिमिततालाई जनाउने गर्दछ । जस्तै Disability का कारण सञ्चार (हेराइ, बोलाइ, सुनाइ) गर्न कठिनाइ हुने, शरीरमा भएका क्षतिको कारण हिडडुल गर्न कठिनाइ हुने अवस्था हो । अर्को अर्थमा यो सामान्य मानिसले गर्ने क्रियाकलापको तुलनामा आफ्ना दैनिक क्रियाकलाप गर्न असक्षम हुने अवस्था हो (UNICEF/HMG, 2001)।

३. Handicap

Handicap भनेको शारीरिक, मानसिक हानी वा अपांगताका कारणले विभिन्न क्रियाकलापमा सहभागि हुन असुविधा हुनु हो । अपांगता भएको व्यक्ति अन्य व्यक्तिको तुलनामा आफ्ना भूमिका पूरा गर्न असमर्थ हुने गर्दछ । जस्तै स्कुल जान, कुनै किसिमको रोजगारी प्राप्त गर्न असमर्थ हुने गर्दछ । त्यसैले Handicap भनेको अपांगताको कारण अन्य व्यक्तिको तुलनामा

अवसरहरु गुमाउने वा अवसर उपभोगमा सिमितता आउने अवस्था हो, (UNICEF\HMG, 2001)।

२.२. अपांगता अध्ययनको मोडल

अपांगता एक बृहत अध्ययन क्षेत्रको रुपमाविकास हुँदै गैरहेको विषयहो । समयअनुसार यसको सैद्धान्तिक तथा शात्रीय क्षेत्रमा विविधता आउँदै गएको छ । अपांगता को परिभाषामा समेत समय समयमा परिवर्तन भइरहने गर्दछ । अपांगताको बारेमा समय समयमा परिवर्तन भइरहने परिभाषा तथा बुझाइका कारण यो विषय जटिल बन्दै गएको छ । त्यसैले अपांगता अध्ययनको सम्बन्धमा केहि वैचारिक मोडल छन् । (Kristiansen et al, 2009) ले पश्चिमी सस्कृतिमा तीन वटा अध्ययन मोडल प्रस्तुत गरेका छन् । जसले अपांगतालाई विभिन्न मापदण्ड द्वारा मापन तथा पहिचान गर्ने गर्दछ । जुन निम्नानुसार रहेका छन् ।

१. दया तथा कल्याण मोडल

यो मोडल आदिम मोडल हो । यसलाई अवैज्ञानिक मोडल मानिन्छ । यसले अपांगतालाई यो जन्म तथा पूर्व जन्ममा मानिसले गरेको नैतिक उल्लंघनको परिणामको रुपमा लिने गर्दछ । अपांगता भएका व्यक्तिलाई विचरो, विकलाङ्ग, राम्रोसंग काम गर्न नसक्ने रुपमा हेर्ने गर्दछ । तथा यसले अपांगता भएका व्यक्तिलाई परिवार तथा समाजबाट बेवास्ता गर्ने वा बहिष्कार गर्ने गर्दछ । यस मोडल अनुसार अपांगता भएका व्यक्तिलाई परिवार, समाज, तथा राष्ट्रले समेत अभागी, बबुरो, गरिब रुपमा हेर्दछ । क्रिस्चियन धर्मले यस मोडल अनुसार अपांगता भनेका मानिसको पाप तथा अशुद्धिका कारण ईश्वरको इच्छा वामोजिम भएको मान्दछ, त्यस्तै हिन्दु धर्ममा पूर्वजन्मको पापको कारण भएको मान्दछ, भने बौद्ध धर्ममा पूर्वजन्ममा भएको गल्लिका कारण यस जन्ममा पाठ सिक्नको लागि अवतारको रुपमा “शैक्षिक पूर्जन्म” भएको मान्दछ, (Hammell and Livingston, 2006) ।

शताब्दियौँ पहिले यस्ता विश्वासले गर्दा अपांगता भएका व्यक्तिहरु आफुलाई दोषी, दुखि तथा लज्जित महसुस गर्ने गर्दथे । यस्ता विश्वासका कारण परिवारहरुले पनि आफ्ना अपांगता भएका सदस्यलाई अन्य व्यक्तिका पूर्वाग्रहका कारण लुकाउने गर्दथे ।

२. मेडिकल मोडल

यस मोडल १७ तथा १८ शताब्दि ताका विकास भएको हो । यो मोडल विज्ञानले सबै समस्याका समाधान गर्न सक्छ भन्ने विश्वासका कारण जन्म भएको मानिन्छ । यसले विशेष गरी मानिसमा हुने शारीरिक मानसिक हानी, (जसले मानिसका दैनिक व्यक्तिगत तथा सामाजिक क्रियाकलापमा बाधा तथा सिमितता) Impairmentको नतिजा हो भन्ने विश्वास राख्दछ, (Hammell and Livingston, 2006: 58) । यस मोडल अनुसार व्यक्तिले आफ्नो शारीरिक मानसिक हानीलाई उपचार वा निको गराउन सक्छ यदि सकेन भने उसले सामाजिक बहिष्करणको सिकार हुन पर्दछ । तर समाजले अपांगता भएका व्यक्तिको लागि अनुकूल वातावरण बनाउने जिम्मेवारी लिँदैन । यसको विपरित वरु अपांगता भएका व्यक्तिले आफुलाई सिमित तथा कुण्ठित गरी राख्नु पर्ने बाध्यता हुन्छ ।

यस मोडलमा अनुसन्धानकर्ता तथा अन्य व्यक्तिले "अपांगता तथा बिमारी" लाई एउटै अर्थमा प्रयोग गर्ने गर्दछन् । जबकी अपांगता स्वास्थ्य सम्बन्धी कुरा होइन । आलोचकका अनुसार शब्दहरूको एउटै अर्थमा प्रयोगले यो मिथक उठेको छ कि, अपांगता भएका व्यक्तिहरूको अवरोध उनीहरूको शारीरिक मानसिक प्रणालीमा भएका हानीको कारण भएको हो । यसले अपांगता भएका व्यक्तिलाई सामाजिक बहिष्करण गरेको छ । त्यसैले (Kasnitz and Shottleworth)जबसम्म अपांगता भएका व्यक्तिले कार्यात्मक सिमितताको आधारमा भेदभावको अनुभव गरिरहन्छ तब सम्म अपांगता जीवित रहन्छ भन्ने अभियान सुरु गरेका छन् (Hammell and Livengston, 2006: 60) ।

३ सामाजिक मोडल

सामाजिक मोडलको सुरुवात १९७० को दशक देखि भएको हो । जब British Union of physically impaired against segregation (UPIAS) ले समाज एक तत्व हो जसले Impaired मानिसलाई अपांग बनाउछ भनेर घोषणा गर्‍यो । (Shakespeare and Watson, 2002, Albert 2005) । सामाजिक मोडलका कम्तिमा नौ वटा संकरण रहेका छन् र सबैले अपांगता समाज द्वारा सिर्जित हो भन्ने मान्दछन्, (Mitra, 2006) । (Hammell and Livingston, 2002: 60) का अनुसार अपांगता भएकाहरूको अलगाव तथा बहिष्करणमा समाजको पुरा सहभागिता हुन्छ, त्यसैले अपांगता भनेको सामाजिक अत्याचारको एक रूप

हो । सामाजिक मोडल अनुसार सामाजिक वातावरण सबैका लागि समावेशी छैन र यसले हानीयुक्त (Impaired) व्यक्तिको सामाजिक सहभागिता सिमित पार्दछ, र यहि बहिष्करणको परिणाम स्वरुप मानिसमा अपांगता हुने गर्दछ, (Shekespeare and Watson 2001) ।

यस मोडलले अपांगतालाई स्वास्थ्य अवस्थाको रुपमा भन्दा सिमितताका रुपमा लिने गर्दछ, जसले मानिसको सामाजिक तथा प्रविधिक रुपमा सिमितता ल्याउछ, (Cutrie and Kahn 2017) । सामाजिक मोडलको तर्क छ अपांगता भनेको मानिसको शारीरिक कमजोरी वा बाधा मात्र होईन यस बाहेक पूर्वाग्रही सामाजिक मनोवृति हो जसले ति व्यक्तिहरुलाई समान अवसर प्रदान गर्न असमर्थ छ त्यसले गर्दा अपांगता भएका व्यक्तिलाई समाजको अभिन्न अंग हुन बाट रोक्दछ । सामाजिक मोडलले विशेषगरी यो कुरामा जोड दिन्छ कि अपांगता भएका प्रतिको सामाजिक दृष्टिकोणमा परिवर्तन, सशक्तिकरण, समावेशिकरण द्वारा अपांगताको बाधा व्यवधानलाई न्यूनिकरण गर्न सकिन्छ ।

यस मोडलले यस अगाडिका अध्ययन मोडलहरुको खण्डन गर्दछ । यसले अपांगता व्यक्तिको भन्दा समाजको कारणले हुने धारणा राख्दछ । यसले "Impairment" र "Disability" लाई स्पष्ट रुपमा फरक राखेको छ । Impairment ले मानिसको शारीरिक अंग, तथा शारीरिक संयन्त्रमा भएका हानी वा खराबीलाई जनाउछ भने Disability ले Impairment का कारण मानिसको क्रियाकलापमा बाधा वा असुविधा हुनुलाई जनाउछ, (Oliver, 1996: 22) ।

समग्रमा Michael Oliver का अनुसार अपांगता शब्दले अपांगता भएका व्यक्तिहरुको कुनै पनि प्रकारको बाधालाई जनाउछ । जस्तै: व्यक्तिगत पूर्वाग्रह देखि लिएर संस्थागत भेदभाव, अमैत्रीपूर्ण सार्वजनिक भवन देखि असुविधाजनक सार्वजनिक यातायात, अलग शिक्षा देखि बहिष्कृत कार्य व्यवस्था ईत्यादि, (Oliver, 1996 : 33) ।

पछिल्लो समय मेडिकल र सामाजिक मोडल बाट एक अधिक सन्तुलित मोडल विश्व स्वास्थ्य संगठनले ल्याएको छ (WHO, 2011) यसले जैविक, व्यक्तिगत, सामाजिक दृष्टिकोणलाई एकिकृत गर्दछ , जसलाई मनोसामाजिक (Biopsychosocial) मोडल भनिन्छ । यद्यपी आलोचकहरुले यस मोडल भित्र मेडिकल मोडल लुकाइएको आरोप लगाउछन् । विशेषत यसले पर्यावरणीय तत्वमा ध्यान नदिइएको व्यक्तिगत विशेषता रहेको मान्दछन्, (Albert, 2005:135) ।

२.३ अपांगतासम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय नीति

दोस्रो विश्वयुद्ध पश्चात अपांगता सम्बन्धी चासो बढेको पाइन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघको मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ तथा अपांगता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र, १९७५ को हस्ताक्षर सँगै अपांगता भएका व्यक्तिहरूको क्षमता पहिचान र प्रवर्द्धनको बहस सुरु भयो । यस सँगै संयुक्त राष्ट्रसंघले अपांगता भएका व्यक्तिहरूको सम्मानपूर्वक बाच्न पाउने अधिकार, राजनितिक, आर्थिक र सामाजिक सुरक्षाको अधिकारको घोषणा गर्‍यो । यसका साथै संयुक्त राष्ट्रसंघले विश्वभरका सबै राष्ट्रका सरकार तथा संघ संस्थाहरूलाई विभिन्न “कार्यगत कार्यक्रमहरू” कार्यान्वयनको सुझाव दियो जस्तै संयुक्त राष्ट्रसंघ ले सन् १९८३ देखि १९९२ लाई अपांगता भएका व्यक्तिको दशकको रूपमा मनाउने निर्णय गर्‍यो । संयुक्त राष्ट्रसंघका “कार्यगत कार्यक्रमहरू” को मुख्य उद्देश्यहरू अपांगता रोकथाम, अपांगता भएका व्यक्तिहरूको पुनर्स्थापना तथा अवसरको समान वितरण गर्नु नै हो ।

समावेशी शिक्षाको पहिलो अन्तराष्ट्रिय प्रतिवद्धता र समझदारी सन् १९८९ को बालबालिकाको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र नै हो । सो घोषणापत्रको धारा २३ मा मानसिक तथा शारीरिक अपांगता भएका बालबालिकाले शिक्षामा समान अधिकार, सामाजिक समावेशिता र व्यक्तिगत अधिकारको पूर्ण उपयोग गर्न पाउनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । घोषणापत्रको धारा ३, ६, १२, २४, २८ र २९ मा विशेष आवश्यकता चाहिने अर्थात अपांगता भएका सबै बालबालिकालाई समावेशी शिक्षाको संयन्त्रको विकास हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । संयुक्त राष्ट्रसंघको यस लक्ष्यलाई एक वाक्यमा परिभाषित गर्नुपर्दा शिक्षाको आधारभूत नीतिले शिक्षामा समावेशीपूर्ण पहुँच तथा सबै विद्यालयलाई अपांगता मैत्री विद्यालयको रूपमा विकास गर्नु भन्ने रहेको पाइन्छ । (युनेस्को, १९९४, पेज. iii) समावेशी शिक्षालयलाई थप व्याख्या गर्दै संयुक्त राष्ट्रसंघ भन्छ (समावेशी विद्यालय भन्नाले अपांगतामैत्री भवन तथा समावेशी सामाजिक वातावरण एवं शिक्षा प्राप्तिका समावेशी साधनहरूको उपलब्धता भएको विद्यालयलाई बुझिन्छ, (युनेस्को, १९९४, पेज. २) ।

सबैका लागि शिक्षा सम्बन्धी विश्व सम्मेलन, १९९० मा थाईलैण्डको जोमटिन मा भएको थियो । त्यस सम्मेलनमा आधारभूत सिकाइको आवश्यकताका लागि कार्यगत रूपरेखालाई

ग्रहण गरिएको थियो । उक्त सम्मेलनको मुख्य उद्देश्य सबैका लागि शिक्षाको अवधारणालाई सशक्त बनाउनु रहेको थियो । अझ महत्वपूर्ण कुरा के भने उक्त सम्मेलनले शिक्षालाई आधारभुत अधिकारको रूपमा पुनः जोड दिदै शिक्षाले नै थप सुरक्षित, स्वस्थ र सामाजिक, बातावरणीय हिसावले आनन्ददायी विश्व बनाउनमा मुख्य भुमिका खेल्ने कुरामा जोड दिएको थियो । यही अवधारणालाई पछ्याउदै सन् १९९२ मा एसिया प्यासिफिक क्षेत्रको आर्थिक सामाजिक आयोग (एक्याप) ले १९९३-२००२ लाई एसिया प्यासिफिक क्षेत्रका अपांगता भएका व्यक्तिहरुको दशक घोषणा गरेको थियो ।

सन् १९९४ मा (एस्क्याप घोषणाको दुई वर्ष पश्चात) विशेष आवश्यकता शिक्षा सम्बन्धी अंतराष्ट्रिय सम्मेलन स्पेन मा आयोजना गरिएको थियो । यही सम्मेलनमा सालामानका वक्तव्य तथा विशेष आवश्यकताको शिक्षा सम्बन्धी क्रियात्मक आधारपत्र निर्माण भएको थियो । सो आधारपत्रले समावेशी शिक्षा, अपांगता भएका र नभएका सबै बालबालिकाको समान रूपले पहुँच पुग्ने शैक्षिक वातवरणको परिकल्पना गरेको थियो, (Salamanca, 1994) ।

समावेशी शिक्षाको पथमा सन् २००० मा सेनेगलको डकारमा भएको सम्मेलनले अर्को क्रियात्मक अवधारणपत्रको निर्माण गरेको थियो । उक्त सम्मेलनमा सबैका लागि शिक्षा सम्बन्धी विश्वव्यापी सम्मेलन (WCEFA, 1990) का उपलब्धिहरु, कार्यपरिमाणहरु तथा असफलताहरुको प्रतिबद्धता थियो जसले शिक्षालाई पुनः एकपटक आधारभुत अधिकार तथा दिगो विकास र विश्वव्यापी स्थिरताको मूल तत्व मानेको थियो । (डकार कार्यपत्र २०००) सम्मेलनको यस अवधारणालाई सन् २००७ को अपांगता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसम्बन्धी घोषणापत्र ले पूर्णतः स्वीकार गर्‍यो । जसले अपांगता भएका व्यक्तिहरु अपांगता भएकै कारणले शिक्षाको उज्यालोबाट बन्चित हुन नहुने कुरालाई जोड दियो ।

२.४ अपांगता भएका बालबालिका र शिक्षा

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को तथ्यांक अनुसार नेपालमा पाँच लाख १३ हजार ३२१ जना अर्थात कुल जनसंख्याके १.९४ प्रतिशत अपांगता भएका व्यक्ति रहेका छन् । विश्व स्वास्थ्य संगठनका अनुसार अर्धविकसित तथा अविकसित देशहरुमा अपांगता भएका व्यक्तिहरुको संख्या १० देखि १५ प्रतिशत रहेको छ । विश्व स्वास्थ्य संगठनको तथ्यांकलाई आधार मान्ने

हो भने नेपालमा ३० लाख भन्दा बढी अपांगता भएका रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा अपांगता को प्रकार अनुसार जनसंख्या यस्तो रहेको छ ।

तालिका नं २.१

अपांगताको प्रकार अनुसारको नेपालको जनसंख्या

अपांगताका प्रकार	अपांगताका जनसंख्या प्रतिशत		
	पुरुष	महिला	जम्मा
शारीरिक अपांगता	३८.६६	३३.५२	३६.३२
दृष्टिबिहिन तथा न्यून दृष्टि	१६.८	२०.४६	१८.४६
बहिरा तथा सुस्त श्रवण	१४.७१	१६.३४	१५.४५
Deafblind	१.७१	१.९९	१.८४
बोली सम्बन्धि अपांगता	११.८५	११	११.४७
मानसिक अपांगता	५.९९	६.०९	६.०४
वौद्धिक अपांगता	२.९६	२.८३	२.९
बहु अपांगता	७.३२	७.७७	७.५२
जम्मा प्रतिशत	१००	१००	१००

(स्रोत: केन्द्रीय तथ्याडक विभाग सन् २०११)

माथिको तलिका अनुसार शारीरिक अपांगता को जनसंख्या सबै भन्दा धेरै ३६.३२ प्रतिशत देखिएको छ । जसमा पुरुष जनसंख्या ३८.६६ प्रतिशत रहेको छ भने महिला जनसंख्या

३३.५२ प्रतिशत रहेको छ । शारीरिक अपांगतामा पुरुषका जनसंख्या महिलाको भन्दा बढी रहेको छ । दृष्टिविहित तथा

न्यूनदृष्टि, मा पुरुषको भन्दा महिलाका जनसंख्या बढि देखिन्छ । जहाँ महिलाका संख्या २०.४६ प्रतिशत रहेको छ भने पुरुषका संख्या १६.८ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै बहिरा तथा सुस्त श्रवण मानसिक अपांगता बहुअपांगतामा महिला अपांगताको संख्या बढी देखिन्छ । तर कुल जनसंख्या पुरुषका ५४.५६ प्रतिशत र महिलाको जनसंख्या ४५.४४ प्रतिशत रहेको छ ।

यति ठुलो संख्यामा रहेका अपांगता भएका व्यक्तिहरु मध्ये ठुलो संख्या शिक्षा बाट वन्चित रहेका छन् ।

वेनीनगरपालिका ६ बाँस्वोट १४ वर्षीय आनन्द ढुङ्गानाको दुवै खुट्टा चल्दैनन् । उनलाई यताउता हिड्न ट्विलचियरको आवश्यकता पर्छ । पुरानो ट्विलचियर १२ सयमा किनेर आनन्दकी आमाले उनलाई यताउता हिड्न मिल्ने बनाईदिनु भएको छ । उनी त्यसैमा यताउता हिड्ने गर्दछन् ।

आनन्द जहिले पनि आमा म पनि स्कुल जान्छु भनिरहन्छन । धेरै पटक स्कुलका सरहरुलाई अनुरोध गरें तर भनै लिन मान्नुहुन्न । उहाँहरुले भन्नुभयो कपि, कलम, किनेर घरमै ल्याईदिन्छौं, अलिअलि पढ्न लेख्न जानेकै छ । आनन्द एक प्रतिनिधि पात्र मात्र हुन ।

हाल नेपालमा विद्यालय जाने उमेर समुह बालबालिकाको खुद विद्यालय भर्नादर ९६.६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । तर शिक्षा विभागले प्रकाशित गरेको फ्ल्यास प्रतिवेदन सन् २०१४ अनुसार नेपालमा ५ देखि १८ वर्ष उमेर समुहका एक लाख ७९ हजारमध्ये एक लाख पाँच हजार २५ अर्थात ६० प्रतिशत भन्दा बढि आनन्द जस्ता विभिन्न प्रकृतिका अपांगता भएका बालबालिका रहेका छन्, जो अभैपनि विद्यालयको हाताभित्र प्रवेश गर्न सकेका छैनन् । यस अर्थमा ६० प्रतिशत भन्दा बढि आनन्द जस्ता विभिन्न प्रकृतिका अपांगताभएका बालबालिका अभै पनि विद्यालय प्रवेश गर्न पाएका छैनन् । यसको अर्थ विद्यालय भन्दा बाहिर हुनेमध्ये अत्याधिक मात्रामा अपांगताभएका बालबालिकाहरु नै छन् ।

(Plan International, 2012) का अनुसार अपांगता भएका बालबालिका अन्य बालबालिकाको तुलनामा १० गुणा कम विद्यालय जाने गर्दछन् ।

ऐतिहासिक रूपमा हेर्दा अपांगता भएका बालबालिकाहरु सामान्य शिक्षा प्रणाली बाट अलग्याएर विशेष विद्यालयमा पुऱ्याइन्छन् । कतिपय अवस्थामा उनीहरु परिवारबाट अलग्गाइएर लामो समय सम्म छात्रावासहरुमा राखिन्छन् । र शिक्षा दिएपनि समाज भन्दा टाढा राखेर दिने गरिन्छ । यूरोपियन यूनियनमा गरेको एक अध्ययनले परिवार देखि टाढा छात्रावासहरुमा लामो समय रहनेमा अपांगता भएका बालबालिका अन्य बालबालिकाको तुलनामा १७ गुणा बढी रहेको देखाँउछ, (Unicef, 2012) ।

यसले परिवारमा अपांगता भएका व्यक्तिलाई बोझको रूपमा लिने गरेको बुझिन्छ । कतिपय अवस्थामा अपांगता भएका बालबालिका तथा व्यक्तिहरुलाई परिवारबाट टाढा राखेर उसका लागि पुरा गर्नुपर्ने दायित्व बाट उम्कने खोजेको जस्तो देखिन्छ । सामाजिक वातावरण भन्दा टाढा राखेर शिक्षा दिँदा उनीहरुको सामाजिकरण प्रक्रियामा असर गर्ने गर्दछ । अपांगताको कारण समाजमा घुलमिल हुन समस्या रहने त छदैं छ, परिवार र समाज बाट समेत अलग्याउँदा उनीहरु असामाजिक प्राणी जस्तो एकलो, विचरो, दयाको पात्रको रूपमा असहजपूर्ण जीवन जीउन बाध्य हुने गर्दछन् ।

अपांगता एक सम्वेदनशिल सामाजिक विषय हो । अपांगता भएका व्यक्तिहरु पनि यहि समाजका महत्वपूर्ण अंग हुन् । उनीहरुको शिक्षा तथा सामाजिकरणमा प्रकृत्यामा राज्य, समाज परिवार सबै गम्भिर हुनु पर्दछ । तर अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षा प्रवाहको अवस्था भर्ना प्रक्रिया देखिनै प्रभावकारी नरहेको पाईन्छ ।

अपांगता भएका बालबालिकाको प्रारम्भिक भर्ना थोरै मात्रमा हुने गर्दछ । उनीहरु विद्यालयमा भर्ना भए पनि प्राय बालबालिकाले विचमै स्कूल छोड्ने वा माध्यमिक तथा त्यो भन्दामाथि शिक्षा नलिने गरेको पाईन्छ, (GCE, Equal right, equal opportunity report, 2014) ।

अपांगता भएका बालबालिका माथि विद्यालयमा हिंसा, बद्मासी द्वारा सताउने सम्भावना रहन्छ, जसले उनीहरुको सुरक्षित तथा मनोरञ्जनपूर्ण वातावरणमा शिक्षा लिने अधिकारबाट बन्चित गर्दछ (UNESCO, 2016) ।

यी तथ्य र आँकडाहरूले यो प्रतिबिम्बित गर्दछ कि, अपांगता भएका बालबालिकालाई शिक्षा प्राप्त गर्दा बाधा व्यवधानहरूको निरन्तर रूपमा सामना गर्न परिरहेको छ । जुन तल उल्लेख गरिएको छ ।

- अपांगता भएका बालबालिकाको लागि विद्यालय भवन अपांगता मैत्री छैनन् तथा पाठ्यसामग्री अनुपयुक्त रहेका छन् ।
- भेदभाव तथा पूर्वाग्रहका कारण अपांगता भएका बालबालिकालाई अन्य बालबालिका सँग शिक्षा प्राप्त गर्नमा बाधा पुगिरहेको छ ।
- बहिष्करण तथा अलगावयुक्त विद्यालयको वातावरण रहेका छ जसले अपांगता भएका बालबालिकालाई शिक्षाको मुलधारबाट अलग गरेको छ ।
- न्यून गुणस्तरीय शिक्षा तथा अपांगता भएका बालबालिकाहरूलाई गैर समावेशी विद्यालयमा समायोजन गरिएको अवस्था छ ।

यस्तै यावत समस्याहरूको प्रभावकारी रूपमा समाधान गर्न, सम्मान, संरक्षण तथा शिक्षा प्राप्त गर्ने अपांगता भएका व्यक्तिको अधिकार सुनिश्चित गर्नमानव अधिकार कानुनले समावेशी शिक्षाको विकास गरेको छ ।

२.४.१ समावेशी शिक्षा

सर्वप्रथम विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाहरूका लागि सन् १९९४ मा स्पेनको सालामाडकामा भएको विश्व सम्मेलनबाट पारित घोषणाले सबैका लागि शिक्षाको बृहत लक्ष्य प्राप्त गर्न विशेष शिक्षा (Inclusive Education) लाई एउटा महत्वपूर्ण रणनीतिको रूपमा अगाडि ल्यायो (काफ्ले, २०६१) । यसरी विशेष शिक्षा पढ्दतिले अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरूलाई मात्र होइन समाजमा रहेका हरेक आवश्यकताहरू भएका बालबालिकाहरूलाई समेत शिक्षाको अवसर उपलब्ध गराउने मान्यता राख्दछ । तसर्थ वर्तमान समयमा सञ्चालनमा रहेका सबैजसो कार्यक्रमहरूले विशेष शिक्षालाई समग्र कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने पद्धतिको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयले शिक्षा विभाग अन्तर्गत विशेष शिक्षालाई सबै बालबालिकाहरूका लागि विभेदरहित वातावरणमा बहुसांस्कृतिक भिन्नतालाई सम्मान गर्ने र आफ्नो समुदायमा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने शैक्षिक पद्धतिको विकास प्रक्रियाको रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ (शिक्षा विभाग, २०६१) ।

वास्तवमा समाजमा रहेका हरेक बालबालिकाहरु शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, धार्मिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणले एकअर्कामा फरक हुन्छन् । यसरी नेपालमा यी सबै किसिमका बालबालिकाहरुलाई, शिक्षाको मूलप्रवाहमा समाविष्ट गरी सन् २०१५ सम्ममा सबैका लागि शिक्षाको विश्वव्यापी एवं राष्ट्रिय लक्ष्य पुरा गर्न नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय र मातहतका निकायहरुमा विभिन्न किसिमका कार्यक्रमहरु सञ्चालन भैरहेका छन् । सञ्चालित कार्यक्रमहरु मध्ये अपाङ्ग बालबालिकाहरुका लागि उनीहरुलाई अनुकूल हुने गरी विकास गरिएको पद्धतिविशेष शिक्षालाई उच्च प्राथमिकताका साथ सञ्चालन गरिएको छ । विशेष आवश्यकता भएका अपाङ्ग बालबालिकाहरुका लागि संस्थागत रुपमा शिक्षा दिने कार्य वि.सं. २०२१ सालमा काठमाडौं कीर्तिपुर स्थित लेबोरेटरी मा.वि.मा दृष्टिविहीनलाई शिक्षा दिने कार्यक्रमबाट शुरुवात भएको पाइन्छ । त्यसपछि क्रमशः वि.सं. २०२३ सालमा बहिरा तथ सुस्त श्रवण भएका बालबालिकाहरुका लागि वि.सं. २०२६ सालमा शारीरिकरुपमा अशक्त बालबालिकाहरुका लागि र वि.सं. २०३७ सालमा वौद्धिक अपाङ्गता भएका सुस्त मनस्थितिका बालबालिकाहरुका लागि विद्यालय सञ्चालन गरी चार किसिमका अपाङ्ग बालबालिकाहरुका लागि शिक्षा दिने कार्यको शुरुवात भयो (शिक्षा विभाग, २०६१) ।

अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुका लागि शिक्षाको व्यवस्था गर्न राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ को सिफारिसको आधारमा वि.सं. २०३० सालमा विशेष शिक्षा परिषद् गठन गरिएको थियो । यसको चार वर्षपछि परिषद्ले गर्ने कार्यक्रम सामाजिक सेवा समन्वय परिषदको गठनपछि उसैले गर्न थाल्यो । पछि यी जिम्मेवारी पुनः विशेष शिक्षा परिषदमै फर्कियो । विशेष शिक्षा नीति २०५३ जारी गरिनुलाई यस क्षेत्रको महत्वपूर्ण उपलब्धीको रुपमा लिइन्छ । आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजनाको प्रथम चरणमा यस क्षेत्रलाई उच्च प्राथमिकता दिई विशेष शिक्षा एकाईको गठन गरिएकोमा सोही कार्यको निरन्तरता स्वरुप वि.सं. २०५६ सालमा गठन गरिएको शिक्षा विभागको संगठनात्मक संरचनामा विशेष शिक्षा शाखाको व्यवस्था गरियो । अपाङ्ग बालबालिकाहरुका लागि शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने पद्धतिमा एकिकृत शिक्षा तथा विशेष शिक्षालाई प्रमुख आधारको रुपमा लिएको विशेष शिक्षा शाखालाई थप जिम्मेवारी प्रदान गरी वि.सं. २०६१ सालमा विशेष शिक्षा शाखाका रुपमा नामाकरण गरियो । यसैक्रममा अपाङ्ग बालबालिकाहरुको अनुकूल हुने गरी शिक्षण सिकाइ गर्न र अपाङ्ग बालबालिकाहरुलाई अन्य साधारण कक्षामा एकिकृत गर्ने

कार्यको पूर्व तयारीका लागि आर्थिक वर्ष २०६२/०६३ सम्म शिक्षा विभागद्वारा ७१ वटा जिल्लामा ३३० वटा स्रोत कक्षाहरु विशेष शिक्षाको पढ्तीको आधारमा सञ्चालन गरी १२०० अपाङ्ग बालबालिकाहरुको लागि छात्रवृत्ति वितरण गर्ने कार्यक्रम पनि पुरा भएको छ (शिक्षा विभाग, २०६१) । यसैगरी अपाङ्ग बालबालिकाहरुको अनुकूल हुने गरी शिक्षण सिकाई गर्न र अपाङ्ग बालबालिकाहरुलाई अन्य साधारण कक्षामा एकिकृत गर्ने कार्यको तयारीका लागि आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ सम्म शिक्षा विभागद्वारा ७५ वटा जिल्लामा ३४० वटा स्रोत कक्षाहरु विशेष शिक्षाको पढ्तीको आधारमा सञ्चालन गरी १२२५ अपाङ्ग बालबालिकाहरुको लागि छात्रवृत्ति वितरण गर्ने कार्यक्रम पनि पुरा भएको छ (शिक्षा विभाग, २०६५) ।

शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित रहेका गरिब, पिछडिएका दलित, बालश्रमिक, सडक बालबालिका, अपाङ्ग, भाषिक कठिनाई भएका, भौगोलिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिकरूपले पिछडिएका बालबालिकाहरुलाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याई उनीहरुको आवश्यकता, रुची, चाहना र क्षमता अनुकूल सिकाई उपलब्धी हासिल गर्न सघाउने वातावरणको विकास गर्ने शिक्षा नै विशेष शिक्षा हो (नेपालमा विशेष शिक्षा, २०६१:४८) ।

विशेष शिक्षा भन्नाले सबै बालबालिकाहरुको लागि विभेदरहित वातावरणमा समुदायमा शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने शैक्षिक पढ्तीको विकास प्रक्रिया भन्ने बुझिन्छ । यसले विद्यालयमा समुदायको स्वामित्वलाई महत्व दिई बालबालिकाको आवश्यकता अनुकूल उपयुक्त वातावरण र सहयोग पाएमा सबैले सिक्न सक्दछन् भन्ने मान्यतामा विश्वास गर्दछ (Towards Inclusive Education or a School for All in Nepal, 2002) । यसरी विशेष शिक्षा पढ्तीले विद्यालयमा रहेर पनि आफ्ना आवश्यकता अनुकूल उपयुक्त वातावरण र सहयोगको अभावमा विद्यालय छाड्ने खतरामा पुगेका बालबालिकाको पहिचान गर्नुको साथै सम्पूर्ण बालबालिकाको सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक आवश्यकतालाई पुरा गर्न बालकेन्द्रित शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाहरुको अवलम्बन गर्न प्रोत्साहित गर्दछ ।

विशेष शिक्षाको परिभाषा तथा प्रमुख लक्षित समूहको पहिचान अनुसार विशेष शिक्षाले अपाङ्ग मात्र नभएर शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित रहेका तथा सिकाइमा मूलरूपमा परिस्थितिजन्य वा अन्य कारणले कठिनाइ भोगिरहेका सबै खालका बालबालिकाहरुलाई समेट्दछ । यो एउटा छुट्टै कार्यक्रम नभएर भैरहेको प्रणालीमा सुधार गरी सबैको

आवश्यकता पूरा गर्न सहयोग पुऱ्याउने रणनीति हो । यसले विद्यालयलाई सुधार गरी “सबैका लागि विद्यालय”मा सबै खालका केटाकेटीहरूलाई स्वागत गरी उनीहरूको आवश्यकता तथा खाँचो बमोजिमका शिक्षा र तालिम प्रदान गर्दछ, (Towards Inclusive Education or a School for All in Nepal, 2002) । सिकाइको लागि कुनै पनि कारणले बहिष्कृत भएका वा समाविष्ट हुन नसकेका बालबालिकाहरूको लागि विद्यालयले पठन पाठनयोग्य वातावरण तयार गरी सिकाइमा सहभागी गराउनु पर्दछ ।

२.५ नेपालमा अपांगताको अध्ययन तथा अपांगताका लागि भएका नीतितग प्रयास

नेपालमा अपांगताको अवस्था, अपांगताको संगठन, तथा अपांगता सम्बन्धी आन्दोलनको विषयमा पर्याप्त अध्ययन भएको पाईँदैन । ठाकुर (सन् २००५) ले अपांगताको ईतिहासको संक्षिप्त जनकारी दिनु भएको छ । यद्यपी त्यो प्रत्यक्ष रूपमा अपांगता सँग सम्बन्धित देखिँदैन । सन् १९६८ सालको आसपासमा नेपाल अपांग तथा दृष्टिविहिन संघ (Nepal disability and blind association) को स्थापना भएको देखिन्छ । त्यसपछि सन् १९७० को दशक देखि अपांगताको बारेमा केहि चासो बढेको पाईँन्छ । वि. सं १९७८ मा विशेष शिक्षा परिषद्को स्थापना भएपछि अपांग कल्याण सम्बन्धी कार्यक्रम समाज कल्याण परिषद् द्वारा सञ्चालन भएको थिए (MoWCSW सन् 2006) ।

पहिलो पटक १९८१ मा अन्तर्राष्ट्रिय अपांगता दिवसको अवसरमा नेपालमा नेपालमा अपांगता सम्बन्धी सर्वेक्षण भएको थियो जसले नेपालमा ३ प्रतिशत जनसंख्यामा अपांगता रहेको आँकडा निकालेको थियो । त्यसपछि १९९० मा भएको राजनैतिक परिवर्तन सँगै समाजमा नयाँ चेतनाको सञ्चार भयो । समाजमा मानव अधिकार, नागरिक अधिकार, सँगसँगै समाजमा भएका विभिन्न समस्याका विषयमा समेत छलफल, बहस हुन थाल्यो । यहि क्रममा अपांगताका मुद्दाहरू पनि बाहिर आए । जसलाई सम्बोधन गर्न, अपांगता भएकाहरूको उत्थानका लागि संगठित रूपमा काम हुन थालेको देखिन्छ । यससँगै नैतिक एजेण्डा बन्न थालेका छन् ।

पछिल्लो समय अपांगताका मुद्दाहरूलाई नेपालमा औपचारिक दस्तावेजमा समावेश गरेको पाईँन्छ । नेपालको संविधानले अपांगतालाई प्रष्ट सँग परिभाषित गरेको छ । साथै केही विशेष व्यवस्था समेत गरेको छ । अपांगताको मुद्दालाई विभिन्न ऐन, नियम नीति तथा

रणनीतिद्वारा नेपालको संविधानमा विशेष व्यवस्था गरेको छ । यसका साथै अन्य विभिन्न कार्यक्रमहरुबाट समेत अपांगताका मुद्दाहरुलाई कुनै न कुनै रूपमा सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । जुन निम्नानुसार छन्:

१ दिगो विकास लक्ष्य (Sustainable Development Goal)

दिगो विकास लक्ष्यले अपांगतालाई शिक्षा, विकास, रोजगारी, असमानता, मानव व्यवस्थापनमा पहुँच तथा तथ्याङ्क संकलन तथा अनुगमन गर्ने काम गर्दै आएको छ । (SDGs, United Nation 2015) विशेषतः दिगो विकासका लक्ष्यले लक्ष्य नं ४, ८, १०, ११, १७ मा व्यवस्था गरेको छ । जसबाट विकासका मुलधारमा अपांगता भएका व्यक्तिलाई ल्याउन विश्व समुदाय मिलेर लाग्नु पर्ने आवश्यकता भएको बुझ्न सकिन्छ ।

२ सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (Millenniums development goals)

लिङ्ग, उमेर, अपांगता, जातीय, भौगोलिक अवस्थिती, लगायतका कारणले गरीब, सुविधा बन्चित समुदायका लागि सहस्राब्दी विकास लक्ष्य ले आफ्ना लक्ष्यको रूपमा समावेश गरेको छ ।

३. नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन (१९७९), नेपाल स्वास्थ्य नीति (NHP1991) राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति (२०१४), नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन १९७९, नेपाल स्वास्थ्य नीति १९७९ ले अपांगताका स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्यालाई केही रूपमा सम्बोधन गर्न खोजेको देखिन्छ । नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन २०१४ ले भने केही प्रष्ट रूपमा अपांगता भएकाहरुलाई स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउन खोजेको देखिन्छ । नेपाल विशेषतः अपांगता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महाधिवेशनको पक्षराष्ट्र भएपछि दृष्टिविहिन, न्यूनदृष्टि, बहिरा, मानसिक, शारीरिक, बौद्धिक अपांगता भएकाहरुका लागि अत्यावश्यक उपचार सेवाको व्यवस्था गरेको छ (MoHP2014) ।

यसका साथै राष्ट्रिय पोषण नीति, तथा रणनीति २००४, राष्ट्रिय विद्यालय स्वास्थ्य तथा पोषण रणनीति २००६, बहुपक्षीय पोषण योजना २०१२, लगायतका विभिन्न कार्यक्रमले पिछडिएका महिला बालबालिका, एच आई भी संक्रमितका साथ साथै अपांगता भएका बालबालिकाको समस्यालाई पनि सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको छ ।

समयक्रम सँगै अपांगताका सवालमा विभिन्न समयमा आएका आन्दोलन, चेतनाको अभिवृद्धि, सामाजिक मनोवृत्तिमा आएका परिर्तनहरु, अन्तराष्ट्रिय समुदायमा अपांगतालाई हेर्न नजर तथा अपांगता भएका बालबालिकालाई राज्यले उपलब्ध गराएका सेवा सुविधा, अधिकार, नेपालले अन्तराष्ट्रिय समुदाय सँग गरेका प्रतिवद्धता सँगसँगै नेपालले पनि अपांगता भएकाहरुको समस्यालाई विभिन्न रूपमा सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

नेपालको संविधान (२०७२) ले अपांगता भएका व्यक्तिको हक हितका लागि विगतको तुलनामा केही विशेष व्यवस्था गरेको छ । जस्तै समानतको हक (धारा १८) मा अपांगता भएका लगायतका व्यक्तिलाई राज्यबाट विशेष व्यवस्था प्राप्त गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । शिक्षा सम्बन्धी हक धारा (३१) मा अपांगता भएका, आर्थिक रूपले पिछडिएका विपन्न नागरिकलाई निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ । साथै दृष्टिविहिन, न्यून दृष्टि भएकालाई ब्रेललिपी तथा बहिरा र स्वर बोलाई सम्बन्धी अपांगता भएका बालबालिकालाई संकेतिक भाषाका माध्यम बाट कानून बमोजिम निशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ । बालबालिकाको हक धारा (३९) मा असहाय, अनाथ, अपांगता भएका द्वन्द्वपीडित बालबालिकाले विशेष संरक्षणको सुविधा पाउने हक, सामाजिक सुरक्षाको हक लगायतका हकहरुको व्यवस्था गरिएको छ ।

अध्याय ३

अनुसन्धान पद्धती

कुनैपनि अनुसन्धान कार्यका लागि अनुसन्धान पद्धती को आवश्यकता पर्दछ । यसले अध्ययनको सुरुदेखि अन्त्यसम्मको अनुसन्धान प्रक्रियाको बारेमा जानकारी दिने गर्दछ । मुख्य रूपमा अध्ययन क्षेत्र, अध्ययनको प्रकृति तथा तथ्याङ्कको स्रोत, नमुना प्राप्त विधि, तथ्याङ्क संकलन उपकरण तथा प्रविधि, अध्ययनको सिमा, तथ्याङ्क विश्लेषण तथा व्याख्याअध्ययनको सिमाको बारेमा यहा चर्चा गरिएको छ ।

३.१ अध्ययनका क्षेत्र

यस अध्ययनले अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षा प्राप्त गर्ने के कस्ता समस्या रहेका छन् भन्ने बुझ्नका लागि सहयोगी हुनेछ । जसले गर्दा अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षा सम्बन्धी नीति निर्माणका क्रममा यस अध्ययनले सहयोग गर्न सक्नेछ ।

वेनीनेपालको गण्डकी प्रदेशको पश्चिममा अविस्थित मध्यपहाडी जिल्ला म्याग्दीको सदरमुकाम तथा एक मात्र नगरपालिका हो । उक्त वेनी नगरपालिकाका वडा नं ६ र ७ का अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षामा पहुँचको बारेमा अध्ययन केन्द्रित रहनेछ । विशेषत यस क्षेत्रका अपांगता भएका बालबालिकासँग प्रायः भेट भई रहन्थ्यो, अपांगता भएका धेरै बालबालिकाहरु अन्य बालबालिका विद्यालय जाने समयमा पनि घरमै एकलै छोडिएका भेटिन्थे । उनीहरुको शिक्षा प्राप्त गर्नबाट बन्चित रहेका यस दृष्यले मलाई छोयो, जसले मलाई यस विषयमा शोधपत्र तयार गर्न प्रेरित गर्‍यो ।

अपांगताको बारेमा अत्यन्त कम मात्रामा अध्ययन भएका छन् । त्यसमध्ये अपांगता भएकाहरुको शिक्षामा पहुँचको बारेमा भन्ने कम अध्ययन भएको सन्दर्भमा म्याग्दी जिल्ला वेनी नगरपालिकाका बालबालिकाको शिक्षामा पहुँचको अवस्था चित्रण गर्ने प्रयास यस अध्ययनमा गरिएको छ ।

३.२ अध्ययनको प्रकृति तथा तथ्याङ्कको स्रोत

यस अध्ययनमा गुणात्मक तथा संख्यात्मक दुवै प्रकारका तथ्याङ्कको प्रयोग भएका छन् । साथै यहाँ प्रथमिक तथा द्वितीय तथ्याङ्क प्रयोग भएका छन् । प्राथमिक तथ्याङ्क अध्ययन क्षेत्रको सर्वेक्षण, अन्तरवार्ता, अवलोकन लगायतका विधिद्वारा संकलन गरिएकोछ, भने द्वितीय तथ्याङ्क विभिन्न पाठ्यसामाग्री, पत्रपत्रिका, सरकारी कागजात तथा दस्तावेज, पुस्तक, आदि माध्यम बाट संकलन लिइएको छ ।

३.३ प्राथमिक तथ्याङ्क

प्राथमिक तथ्याङ्कहरु अध्ययन क्षेत्रको सर्वेक्षण, अवलोकन, प्रश्नावली, अन्तरवार्ताद्वारा संकलन गरिएको छ । विशेषत अपाङ्गता भएका बालबालिका रहेको घरधुरी अध्ययन तथा सर्वेक्षणमा अपाङ्गता भएका बालबालिका तथा उनीहरुका अभिभावकलाई सहभागी गराईएको छ । निश्चित घरधुरीलाई नमुनाका रूपमा लिईएको छ ।

३.४ द्वितीय तथ्याङ्क

द्वितीय तथ्याङ्कलाई पनि यस अध्ययनका महत्वपूर्ण स्रोतका रूपमा लिईएको छ । विभिन्न प्रकाशित तथा अप्रकाशित लेखरचना, पुस्तक, पत्रपत्रिका, सरकारी दस्तावेज विभिन्न शोध अनुसन्धान पत्रहरु यसका द्वितीय तथ्याङ्कको रूपमा लिईएको छ ।

३.५ नमुना प्राप्त विधि

विशेषत म्याग्दी जिल्ला वेनी नगरपालिकाका वडा नं ६ र ७ मा बस्ने अपाङ्गता भएका बालबालिका मध्ये ४० जना बालबालिकालाई वडा नं ६ बाट १८ जना र वडा नं ७ बाट २२ जना बालबालिकालाई नमुनाको रूपमा लिई अन्तरवार्ताद्वारा र अपाङ्गता भएका बालबालिकाहरुको घरधुरी सर्वेक्षण, अवलोकन, छलफल लगायतका विधि प्रयोग गरिएको छ । जसमा ब्रामण १३ जना, क्षेत्री १६ जना, मगर ७ जना र गुरुङ ४ जना विभिन्न खालका अपाङ्गता भएका बालबालिका रहेका छन् ।

३.६ तथ्यांक संकलन उपकरण तथा प्रविधी

१ घरधुरी सर्वेक्षण

घरधुरी सर्वेक्षण प्राथमिक तथ्यांक संकलनका लागि प्रयोग गरिएको छ। यस अध्ययनमा म्याग्दीका अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षामा पहुचको अवस्थालाई चित्रण गर्न खोजिएको छ। जसका लागि ४० जना बालबालिकाहरुको ३४ घरधुरीलाई नमुनाका रूपमा लिई अध्ययनमा सहभागी गराईएको छ। सर्वेक्षणको क्रममा वडा नं ६ मा एकै घरका दुई बालिकामा सुनाइ सम्बन्धी (बहिरा) अपांगता रहेको भेटियो भने वडा नं ७ मा एक घरमा शारीरिक अपांगता भएका दुई भाई रहेका थिए। जसमा सामान्य प्रकारको शारीरिक अपांगता रहेको छ। वडा नं ७ कै एक परिवारमा दुई जना दिदि भाईमा समेत दृष्टि सम्बन्धी अपांगता रहेको जहाँ दिदि पूर्ण अपांगता रहेको छ भने भाईमा न्यून दृष्टिको समस्या रहेको भेटिएको छ। अन्य परिवारमा एक जनामा कुनै न कुनै प्रकारको अपांगता रहेको भेटिएको थियो। यीनै अपांगता भएका बालबालिका तथा उनीहरुका अभिभावकलाई प्रश्नावली, छलफलमा सहभागी गराई उनीहरुका बालबालिकालाई स्कूल पठाउन भएका समस्याहरु, पढाइएका कुरा बुझाइमा भएका समस्याहरु लगायतका विषयमा शोधपुछ गरिएको छ।

खासगरि अपांगता भएका बालबालिकाको दैनिक जीवन, उनीहरुलाई परिवारले गर्ने हेरचाहा, परिवारका अन्य बालबालिका र अपांगता भएका बालबालिकामा हुने भेदवाभ, परिवारका सदस्य बाट अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षादिकामा उनीहरुको अभिभावकहरुको चासो, परिवारमा शिक्षा प्राप्तिका लागि भएका सुविधा, असुविधा लगायतको विषयमा बुझ्नको लागि घरधुरी सर्वेक्षण गरिएको हो।

२ अवलोकन

अवलोकन पनि तथ्यांक संकलनको महत्वपूर्ण माध्यम हो। अध्ययन क्षेत्र सर्वेक्षणका क्रममा अपांगता भएकाहरुको दैनिक जीवन, सामाजिक अन्तरक्रिया, पारिवारिक सम्बन्ध, क्रियाकलापहरु, अवलोकन गरिएको छ। यसबाट अध्ययनलाई सुक्ष्म रूपमा अध्ययन गर्न र अपांगता भएका व्यक्तिको जीवनका बारेमा नजिकबाट बुझ्न सहयोग गरेको छ। यो विशेषगरी गुणात्मक तथ्यांकको रूपमा प्रयोग गरिएको छ।

३ अध्ययनको सिमा

यस अध्ययन निश्चित समायावधीभित्र सक्नुपर्ने तथा अध्ययन सामग्रीको अपर्याप्तताका कारण केही सीमा सिमित गरिएको छ । त्यसैले यस अध्ययन विशेषतः वेनी नगरपालिका का २ वडाहरुको अवस्थालाई नमूनाको रूपमा लिई अध्ययन गरिनेछ । सम्पूर्ण नगरपालिकाको अध्ययन गर्न त्यति सहज पनि देखिँदैन ।

१ यस अध्ययनमा विशेषगरी म्याग्दी जिल्लाको वेनी नगरपालिका अपांगता भएका बालबालिकालाई मात्र समावेश गरिएकोछ ।

२ विशेषतः अन्तरक्रियामा म्याग्दी जिल्लाको वेनी नगरपालिकाका २ वटाहरु, वडा नं ६ र ७ का अपांगता भएका बालबालिकालाई तथा सम्बन्धित बालबालिकाका अविभावकलाई मात्र समावेश गरिएको छ ।

३ यस अध्ययनले म्याग्दीका बालबालिकाको शिक्षामा पहुँचको अवस्थालाई चित्रण गर्ने प्रयास गरेको छ ।

४ संकलित नमुनाहरु शोधपत्रको उद्देश्यसम्बद्ध हुनेछन् ।

अध्याय ४

तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण तथा विश्लेषण

यस अध्यायमा अपांगता सम्बन्धी संकलन गरिएका तथ्यांकहरु तालिका तथा चित्रद्वारा प्रस्तुतीकरण गरिन्छ । यहाँ प्राथमिक तथा आवश्यकता अनुसार द्वितीय तथ्यांक प्रयोग गरिएको छ । विशेषगरी अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षामा पहुँचको अवस्था, शिक्षा प्राप्तमा रहेका समस्याहरु लगायतका विषयमा अध्ययन केन्द्रित रहनेछ ।

४.१. जनसंख्या र नमूना छनौट:

कुनैपनि समस्याको अध्ययन अनुसन्धान गर्दा समस्याको पुरै अंशको अध्ययन प्रयोगात्मक रूपले गर्न कठिन हुन्छ । यसरी समय, साधन र खर्चको हिसाबले बढी जटिल र अस्वभाविक नहोस् भन्ने उद्देश्यले प्रस्तावित क्षेत्रबाट प्रतिनिधित्व हुनेगरी नमूना छनौट गरिएको छ । यस अध्ययनको लागि अपाङ्ग बालबालिकाहरु संलग्न विशेष शिक्षा लागू भएका म्याग्दी जिल्ला वेनी नगरपालिकाका वडा नं ६, ७ लाई लिइएको थियो । जुन निम्नानुसार छन् ।

तालिका नं ४.१

अध्ययनमा संलग्न संस्था र व्यक्ति

क्र.सं.	विवरण	कुलसंख्या
१	वडा नं ६,७ का कुल अपांगता भएका बालबालिका	४०
२	ऋभिभावक	१५

यस अध्ययनका लागि म्याग्दी जिल्ला वेनी नगरपालिकाको वडा नं ६,७ का अपाङ्गता भएका ४० बालबालिकाहरु, ती बालबालिकाका अभिभावक मध्ये १५ अभिभावक संलग्न रहेका छन् । नमूनाको रूपमा छनौट भएका बालबालिका तथा तिनीहरुका अभिभावक सँग उनीहरुको शिक्षाको अवस्था, शिक्षा प्राप्त गर्न रहेका समस्या, अभिभावकहरुको सरकार प्रतिको अपेक्षा, लगायतका विषयमा विभिन्न विधिद्वारा गुणात्मक तथा संख्यात्मक तथ्याङ्क लिइएको छ ।

४.२ अपांगता भएका बालबालिकाको लैंगिक संरचना

अपांगता भएका बालबालिकाहरूको अध्ययनको क्रममा अपांगता भएका बालबालिकाहरू पूर्णरूपमा आफ्ना विचार तथा समस्या लगायतका कुराहरू राख्न नसक्ने कतिपय अवस्थामा उनीहरूका अभिभावकहरूले सहयोग गरेका छन् । तलको तालिका मा अध्ययनको क्रममा सहभागीहरूको लैंगिक बनावट लाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका: ४.२

सहभागीहरूको लैंगिक संरचना

अपांगताका प्रकार	लैंगिक संरचना		
	पुरुष	महिला	कुल संख्या
शारीरिक अपांगता	९	७	१६
दृष्टिबिहिन तथा न्यून दृष्टि	४	३	७
बहिरा तथा सुस्त श्रवण	३	४	७
Deafblind	-	१	१
बोली सम्बन्धी अपांगता	२	-	२
वौद्धिक अपांगता	३	१	४
बहु अपांगता	-	२	२
जम्मा जनसंख्या प्रतिशत	५५	४५	१००

(स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५)

अध्ययनको क्रममा सहभागीमध्ये ५५ प्रतिशत बालक तथा ४५ प्रतिशत बालिका रहेका थिए । जसमा शारीरिक अपांगता भएकामध्ये पुरुषको संख्या ९ तथा महिलाको संख्या ७

रहेको छ । त्यस्तै दृष्टि सम्बन्धी अपांगता भएका पुरुष को संख्या ४ तथा महिलाको संख्या ३ रहेको छ । बहिरा तथा सुस्त श्रवण भएकामा ३ जना पुरुष तथा ४ जना महिला रहेका छन् । बहिरादृष्टिविहिनमा महिला एक जनामा मात्र रहेको छ । बोली सम्बन्धी अपांगता दुई जना पुरुषमा मात्र रहेको छ । बौद्धिक अपांगता ३ पुरुष तथा १ महिलामा रहेको देखिएको छ । बहुअपांगता दुई महिलामा रहेको देखिएको छ । यसरी जम्मा २२ जना पुरुष र १८ जना महिलामा विभिन्न किसिमका अपांगता रहेको देखिएको छ ।

४.३ जातजाति अनुसार अपांगताको प्रकार तथा संख्या

अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न जातजातिको बसोबास रहेका छ । जसमा अध्ययनको क्रममा भेटिएका विभिन्न फरक फरक जातजातिका अपांगता भएका बालबालिकालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.३

जातजाति अनुसार जनसंख्या संरचना

जातजाति	अपांगताको प्रकार							जम्मा
	शारीरिक	दृष्टि सम्बन्धी	बहिरा	बौद्धिक/मानसिक	बहुअपांगता	Deafblind	बेलिसम्बन्धी	
ब्रामण	४	२	३	१		१	२	१३
क्षेत्री	६	४	२	२	२			१६
मगर	५	१	१					७
गुरुङ	१		२	१				४
जम्मा	१६	७	८	४	२	१	२	४०

(स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५)

माथिको तालिकाले यो देखाउछ कि अध्ययन क्षेत्रमा मुख्य रूपमा क्षेत्री जाती रहेका छन् । दोस्रोमा ब्रामण रहेका छन् भने तेस्रो ठुलो संख्या मगरको रहेको छ र सबैभन्दा कम गुरुङ जाति रहेको छ

४.४ अपांगताको प्रकार तथा अपांगता भएका बालबालिकाको संख्या

अध्ययन क्षेत्रको गहिरिएर अध्ययन गर्ने क्रममा विभिन्न किसिमका अपांगता भएका बालबालिकाहरु सहभागी रहेका थिए । ती सहभागी विभिन्न ७ प्रकारका अपांगता भएका बालबालिकाहरु र तीनको फरक फरक अपांगताको प्रकार अनुसारको संख्या तलको तालिका तथा चित्रमा व्यक्त गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.४

छनौट गरिएको बालबालिकाको अपांगताका प्रकृति अनुसार जनसंख्या

क्र.सं.	अपांगताका प्रकार	संख्या	प्रतिशत
१	शारिरिक अपांगता	१६	४०
२	दृष्टिविहिन तथा न्यून दृष्टि	७	१८
३	बहिरा तथा सुस्त श्रवण	७	१८
४	वौद्धिक अपांगता	४	१०
५	Deafblind	१	३
६	बोली सम्बन्धि अपांगता	२	५
७	मानसिक अपांगता	३	८
	जम्मा	४०	१००

(स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५)

प्रस्तुत तालिकामा वेनी नगरपालिका का वडा नं ६ र ७ मा रहेका अपांगता भएका बालबालिकाको संख्या देखाइएको छ । जसमा अध्ययन क्षेत्रमा रहेका ५ देखि १९ वर्ष भित्रका लगभग सबै बालबालिका लाई नमुनाको रूपमा लिइएको छ । वेनी नगरपालिका वडा नं ६ र ७ का अपांगता भएका बालबालिकाको अपांगताको प्रकार अनुसारको संख्या देखाइएको छ । जसमा ४० जना बालबालिका सहभागी रहेका छन् । र सबैभन्दा बढी ४० प्रतिशत बालबालिका शारीरिक अपांगता भएका छन् । त्यस्तै दृष्टिविहिन तथा न्यूनदृष्टि भएका र बहिरा तथा सुस्तश्रवण भएका बालबालिकाको बराबर १८, १८ प्रतिशत रहेका छन् । १० प्रतिशतमा बौद्धिक अपांगता देखिएको छ भने बोलीसम्बन्धी अपांगता ५ प्रतिशत रहेका छन् । त्यस्तै मानसिक अपांगता भएका बालबालिका ८ प्रतिशत रहेका छन् । त्यस्तै Deafblind ३ प्रतिशत रहेका छन् ।

४.५ सहभागीहरूका अपांगताको कारण (प्रतिशतमा)

अपांगता विभिन्न कारणले हुने गर्दछ । विशेषगरी कति जन्मजात अपांगता भएर जन्मिएका हुन्छन्, भने कतिपयलाई विभिन्न रोगका कारण अपांगता हुने गर्दछ, भने कतिपय दुर्घटनाका कारण पनि अपांगता हुने गर्दछ । त्यसैले यहाँ अध्ययनको क्रममा सहभागीहरूमा रहेको अपांगताको कारण तथा संख्यालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका: ४.५

सहभागीहरूका अपांगताको कारण (प्रतिशतमा)

अपांगताका प्रकार	अपांगताका कारण		
	जन्मजात	दुर्घटना	रोग तथा बिमारी
शारीरिक अपांगता	४०	४५	१५
दृष्टिविहिन तथा न्यून दृष्टि	३०	१४	५६
बहिरा तथा सुस्त श्रवण	१५	२५	६०
Deafblind	१००	-	-
बोली सम्बन्धि अपांगता	१००	-	-
बौद्धिक अपांगता	१००	-	-
बहु अपांगता	१००	-	-
जम्मा जनसंख्या प्रतिशत	७०	१२	१८

(स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५)

माथिको तालिका नं ७ अनुसार ७० प्रतिशत बालबालिकामा जन्मजात अपांगता देखिएको छ । त्यस्तै १२ प्रतिशत बालबालिकामा विभिन्न दुर्घटनाका कारण अपांगता भएको देखिन्छ । १८ प्रतिशत बालबालिकामा भने विभिन्न रोगका कारण अपांगता भएको देखिन्छ । दृष्टिवहिरा अपांगता, बोलिसम्बन्धी अपांगता, बौद्धिक अपांगता, बहुअपांगता १०० प्रतिशत नै जन्मजात रहेको देखिन्छ ।

४.६ स्कुल जाने र स्कुल बाहिर रहेका बालबालिका

अध्ययनको मुख्य उद्देश्य अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच तथा उनीहरूको शिक्षा प्राप्त प्रक्रियामा रहेका विभिन्न समस्याको खोजी गर्नु तथा तिनलाई बाहिर ल्याउनु रहेको छ । जसका लागि सहभागी भएका बालबालिकामध्ये धेरै बालबालिका विद्यालय नजाने गरेको भेटियो । अध्ययनको क्रममा भेटिएको तथ्य तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका: ४.६

स्कुल जाने र स्कुल बाहिर रहेका बालबालिका

क्र.सं.	अपांगताका प्रकार	स्कुल जाने बालबालिका को संख्या	स्कुल बाहिर रहेका बालबालिका को संख्या
१.	शरीरिका अपांगता	११	५
२.	दृष्टिबिहिन तथा न्यून दृष्टि	३	४
३.	बहिरा तथा सुस्त श्रवण	५	२
४	Deafblind	०	१
५	बोलि सम्बन्धी अपांगता	२	०
६	मानसिक अपांगता	०	३
७	बौद्धिक अपांगता	०	४
जम्मा		२१	१९

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

माथिको तालिका अनुसार ४७.५ प्रतिशत अपांगता भएका बालबालिका विद्यालय बाहिर रहेका छन् । त्यसमा पनि Deafblind, मानसिक अपांगता, बौद्धिक अपांगता भएका

बालबालिका पुरै विद्यालय बाहिर रहेका देखिएको छ । अपांगता भएका बालबालिकालाई शिक्षा, स्वास्थ्य लगायतका विभिन्न क्षेत्रमा सरकारले नितीगत रुपमा पर्याप्त व्यवस्था गरेको छ । अपांगता भएका बालबालिकालाई विद्यालय शिक्षा निशुल्क गर्न कानुनद्वारा व्यवस्था गरिएको छ । कक्षा १ देखि ८ सम्म अपांगता भएका बालबालिकालाई अवस्था हेरी अरु कक्षाका अपांगता भएका बालबालिकालाई पनि छत्रावृत्तिको व्यवस्था गरेको छ (आर्थिक वर्ष २०६८/०६९ को नेपाल सरकारको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम) नेपालको संविधानले पनि अपांगता शिक्षाका लागि विभिन्न व्यवस्था गरेका छ । तर पनि लगभग ५० प्रतिशत अपांगता भएका बालबालिका विद्यालय बाहिर रहेका छन् । यो वास्तवमै सुखद् विषय होइन ।

विद्यालया किन जान चाहानु हुन्न भनेर सोधिएका प्रश्नमा विद्यालयमा नजाने अपांगता भएका १९ जना बालबालिका ले निम्नानुसर जवाफ दिएको छन् ।

४.७ अध्ययन जान नचाहने कारण बारे बालबालिकाहरुको प्रतिक्रिया

प्राय विद्यालयमा अपांगता भएका बालबालिकाको लागि उचित वतावरणको अभाव हुने हुँदा विद्यालय जान नसक्ने तथा जान नचाहने समस्या अध्ययनको क्रममा भेटियो । अध्ययनको क्रममा विद्यालय किन जान चाहदैनौ भनी सोधेको प्रश्नमा विभिन्न बालबालिकाहरुले दिएको प्रतिक्रिया तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. ४.७

अध्ययन जान नचाहने कारण बारे बालबालिकाहरुको प्रतिक्रिया

क्र.सं.	विवरण	संख्या
१.	भौतिक पूर्वाधार अपांगमैत्री नभएर	६
२.	गरिबीको कारण	४
३.	शिक्षाको महत्व नबुझेर	२
४	भाषाको समस्याका कारण	३
५	विद्यालय टाढा भएर	५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

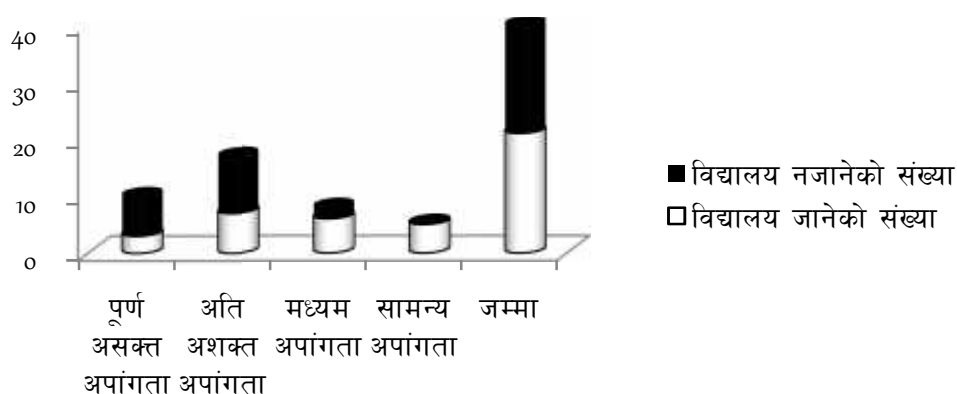
तालिका नं ८ अनुसार ६ जना बालबालिकाले भौतिक पूर्वाधारको अभावका कारण विद्यालय नजाने गरेको बताए । उनीहरूका अनुसार विद्यालय जाने बाटो देखि विद्यालयका भौतिक पूर्वाधार अपांगतामैत्री नभएको कारणले विद्यालय नजाने गरेको बताए । त्यस्तै ४ जना बालबालिकाहरूले गरिबीको कारणले विद्यालय नगएको बताए । २ जना बालबालिका तथा उनीहरूका अभिभावकले शिक्षाको महत्व नबुझेको जस्ता पाइयो । अपांगता भएको बच्चाले पढेर के गर्छ भन्ने प्रकारको धारणा उहाँहरूको रहेको थियो । ३ जना बालबालिकाले स्थानीय विद्यालयमा जाने गरेको तर भाषा नबुझ्ने कारण विद्यालय जान बन्द गरेको बताए । उनीहरू बहिरा भएका कारण अन्य सुन्न सक्ने बालबालिका सँग पढ्दा पढाएको नबुझ्ने कारणले विद्यालय नजाने गरेका बताए । तिनीहरूमध्ये केही रअन्य ३ जना बालबालिकाले विद्यालय टढा रहेका कारणले विद्यालय नजाने गरेको बताए ।

४.८ अपांगताको गम्भीरता अनुसार विद्यालय शिक्षाको अवस्था

अध्ययनको क्रममा अपांगताको गम्भीरता अनुसार विद्यालय जाने बालबालिकहरूको संख्या फरक फरक भएको पाईन्छ । विशेषतः गम्भिर प्रकारका अपांगता भएका बालबालिका प्रायः घरको चार दिवार भित्र जीवन व्यतित गर्न बाध्य रहेका अध्ययनको क्रममा भेटिएको छ । जसलाई तलको स्तम्भ चित्रबाट हेर्न सकिन्छ ।

चित्र नं ४.८

अपांगताको गम्भीरता अनुसार विद्यालय शिक्षाको अवस्था

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

माथिको स्तम्भ चित्रबाट बुझ्न सकिन्छ की अपांगताको गम्भीरता अनुसार विद्यालय जाने र नजानेको संख्या फरक रहेको छ । पूर्ण रूपमा अपांगता रहेका बालबालिकाहरु शिक्षा बाट बन्चित रहनु पर्ने अवस्था धेरै रहेको देखिन्छ । सामान्य अपांगता भएका सबै बालबालिका विद्यालय गएका छन् भने, मध्यम अपांगता भएका बालबालिका मध्य दुई जना मात्र विद्यालय बाहिर रहेका छन् । पूर्ण अशक्त अपांगता भएका बालबालिका मध्ये जम्मा ३ जना विद्यालय जाने गरेका छन् । त्यस्तै अति अशक्त अपांगता भएका बालबालिका मध्ये ७ जना मात्र विद्यालय शिक्षा प्राप्त गर्न सफल रहेका देखिन्छ । यस बाट यो प्रष्ट हुन्छ की अपांगता का नीति तथा कार्यक्रमहरु तथा निशुल्क शिक्षा, छात्रवृत्ति जस्ता कार्यक्रम जसका लागि हुनुपर्ने हो ती बालबालिका मध्ये अधिकांश विद्यालय बाहिर रहेका छन् ।

म्याग्दीमा अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षाको लागि ज्ञानोदय माध्यामिक विद्यालय राखु पिप्ले (दृष्टिविहिन का लागि) र धवलागिरी माध्यामिक विद्यालय सिंगा - बहिरा तथा सुस्त श्रवणका) गरी २ वटा मात्र अपांगता श्रोतकक्षा सञ्चालनमा रहेका छन् । त्यस्तै, शरीरिक अपांगता तथा अन्य अपांगता भएका बालबालिकाका लागि भौतिक सुविधा भएका विद्यालयको अभाव रहेका छ । जसले गर्दा अपांगता भएका बालबालिका को शिक्षा प्राप्तिको विषय अत्यन्त कष्टपूर्ण रहेको देखिन्छ । घर देखि विद्यालयको दुरी, असुविधाजनक बाटो, विद्यालयका भौतिक संरचना अपांगता मैत्री नहुनु, दृष्टि सम्बन्धी अपांगता भएका बालबालिकाको लागि दोभाषे को व्यवस्था, दृष्टिविहिनको लागि ब्रेललिपीको व्यवस्था भएका विद्यालय बालबालिकाको पहुँचमा नहुदा विद्यालय जाने बालबालिका पनि उमेर धेरै भएपछि मात्र विद्यालय भर्ना हुने गरेका पाईयो ।

४.९ विद्यालय भर्ना हुने विद्यार्थी तथा उमेर

अध्ययनको क्रममा अपांगता भएका बालबालिका विद्यालय अन्य बालबालिकाको तुलनामा ढिलो मात्र भर्ना हुने गरेको पाईन्छ । यस अध्ययनमा नमुनाको रूपमा छनौट भएका बालबालिका पनि प्राय उमेर बढी भएपछि मात्र विद्यालय भर्ना भएको पाईयो जसले उनीहरुको सिकाइ प्रक्रियामा ठुलो असर गरेको पाईन्छ । विभिन्न उमेर समुह भित्र विद्यालय भर्ना भएका बालबालिकाको तथ्यांक तलको तालिका बाट हेर्न सकिन्छ ।

तालिका: ४.९

पहिलो पटक विद्यालय भर्ना हुने विद्यार्थी तथा उमेर

विद्यार्थीको उमेर समुह	विद्यार्थी संख्या
५-७	४
८-१०	१०
११-१५	८
१५	५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७५

माथिको तालिका अनुसार अपांगता भएका बालबालिका विद्यालयभर्ना हुने उमेर अन्य सामान्य बालबालिकाको भन्दा बढी भएको देखिएको छ । सामान्यतया अन्य बालबालिकाहरू पाँच वर्षको उमेर सम्ममा विद्यालय भर्ना भएर औपचारिक शिक्षा लिन सुरु गरीसक्दछन् । तर अपांगता भएका बालबालिकाहरूको भर्ना ठुलो उमेरमा हुने गरेको देखियो । सर्वेक्षणका क्रममा ५ देखि ७ वर्षको उमेरका भर्ना हुने बालबालिका जम्मा ४ जना मात्र भेटिएका थिए । १० जना बालबालिका ८ देखि १० वर्षको उमेरमा बल्ल विद्यालय भर्ना भएको भेटियो त्यस्तै ११ देखि १५ वर्षको उमेरमा विद्यालय जाने बालबालिका ८ जना रहेका थिए भने १५ वर्ष पछि विद्यालय जाने बालबालिका ५ जना रहेका थिए ।

यी बालबालिका मध्ये धेरैले विद्यालय छोडिसकेका छन् । अपांगताको आवश्यकता अनुसारको भौतिक संरचना नभएर, आफूले बुझ्ने भाषा (सांकेतिक भाषा) नभएर तथा अपांगताको अवस्था अनुसारका अन्य सुविधा नभएर, र सुविधा भएका विद्यालयमा जानका लागि आर्थिक अवस्था राम्रो नभएर विद्यालयजान छोडेको उनीहरूको गुनासो रहेको छ । प्राय बालबालिकाहरू ठुलो भएर आफैले शिक्षाको महत्व बुझेपछि मात्र विद्यालय जान थालेको बताए ।

अध्याय: ५

प्राप्ति, निष्कर्ष तथा सुभावहरु

५.१ प्राप्ति

प्रस्तुत अध्ययन अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच तथा शिक्षा प्राप्त गर्नमा रहेका समस्या पहिचान गर्ने उद्देश्यले गरिएको हो । विशेषत यो अध्ययन म्याग्दी जिल्ला वेनी नगरपालिका वडा नं ६ र ७ का अपांगता भएका बालबालिकामा केन्द्रित भइ गरिएको छ । अध्ययमा उक्त क्षेत्रका ४० जना अपांगता भएका बालबालिका सहभागि रहेका छन् । अध्ययन पश्चात उक्त क्षेत्रमा अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच तथा समस्या पहिल्याईएको छ, जुन निम्नानुसार रहेका छन् ।

१. पहुँच

- ४० जना बालबालिकामा गरिएको अध्ययनमा २१ जना बालबालिका अर्थात ५२.५ प्रतिशत बालबालिका जाने गरेका छन् भने, १९ जना अर्थात ४७.५ जना बालबालिका विद्यालय बाहिर रहेका छन् ।
- विद्यालय जाने बालबालिका मध्ये १५ जना जति बालबालिका अपांगता बालबालिकाको लागि भनेर विशेष व्यवस्था भएका विद्यालयहरु जस्तै: ज्ञानोदय मा. वि राखु पिप्ले (स्रोतकक्षा, दृष्टिबिहिन), धौलागिरी मा.वि सिंगा(स्रोतकक्षा, बहिरा तथा सुस्त श्रवण) लगायत बाग्लुङ तथा पोखरा का विद्यालयहरुमा अध्ययन गरिरहेका छन् ।
- सहभागी बालबालिका मध्ये धेरैजसो बालबालिका विद्यालयमा भर्ना हुने सामान्य उमेर भन्दा ढिलो मात्र विद्यालय भर्ना भएको पाईएको छ । ५ देखि ७ वर्षको उमेरमा विद्यालय जाने बालबालिका जम्मा ४ जना मात्र रहेका छन् । भने ८ देखि १० वर्षको उमेरमा विद्यालय जाने बालबालिका १० जना, ११ देखि १५ वर्षको उमेरमा विद्यालय जाने बालबालिका ८ जना र १५ वर्ष पछि मात्र विद्यालय जाने बालबालिका ५ जना रहेको पाईयो ।
- विद्यालय जाने बालबालिका मध्ये ६ जना जति बालबालिका उनीहरुको आवश्यकता अनुसारका सुविधा जस्तै भौतिक संरचना, संकेतिक भाषा, ब्रेललिपी लगायतको सुविधा

उपलब्ध नभएका विद्यालयमा जाने गरेका छन् । जसले उनीहरूको शिक्षा विद्यालय जाने भएपनि प्रभावकारी सिकाई नभएको पाईन्छ ।

- बौद्धिक अपांगता, श्रवणदृष्टिविहिन, बहुअपांगता भएका बालबालिकालाई न त कुनै विद्यालयको शिक्षा प्राप्त छ, न त अन्य विशेष हेरचाह तथा दैनिक क्रियाकलाप सम्बन्धी सिसप प्राप्तिको अवसरमा नै प्राप्त छ ।

२. समस्या

अध्ययन बाट अपांगता भएका बालबालिकामा शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउन विभिन्न प्रकारका समस्याहरू रहेको देखिन्छ जुन निम्नानुसार रहेका छन् ।

- अपांगता भएका बालबालिकाको लागि उनीहरूको आवश्यकता बमोजिमका सेवाहरू उपलब्ध छैनन् । अपांगता भएका बालबालिकाका लागि भौतिक सुविधा, आवश्यकता अनुसार पाठ्यक्रम प्रयाप्त उपलब्ध छैनन् । र उपलब्ध हुनसक्ने सेवाको बारेमा अपांगता भएका बालबालिकाको परिवारमा जानकारी छैन ।
- केहि सुविधायुक्त विद्यालय बालबालिकाको पहुँच भन्दा टाढा रहेका छन् । र, टाढा गएर शिक्षा प्राप्त गर्नु अत्यन्त महङ्गो रहेका छ ।
- धेरैजसो अभिभावकहरूलाई आफ्ना अपांगता भएका बालबालिकाको लागि विशेष शिक्षा, समावेशी शिक्षा उपलब्ध हुन सक्छ भन्ने विषयमा जानकारी छैन । अपांगता भएका बालबालिकाका अभिभावक प्राय आफ्ना बालबालिकालाई उनीहरूको आवश्यकता अनुसारको शिक्षा कसरी उपलब्ध गराउने भन्ने विषयमा अनविज्ञ रहेका छन् ।
- अपांगता भएका बालबालिकाको लागि आवश्यक उपकरण, प्रविधि, प्रयाप्त रहेको छैन ।
- अपांगता भएका बालबालिकाको लागि प्रयाप्त पाठ्यक्रम छैनन् तथा शिक्षा रोजगारमुलक छैन ।
- अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षामा अभिभावकको सहभागिता न्यून रहेको छ ।
- शिक्षक तथा प्रधानाध्यापकको अपांगता प्रतिको व्यवहार नकरात्मक प्रकारको रहेको छ ।

५.२.निष्कर्ष

अपांगता आफैँमा समस्या नभए पनि हाम्रो समाजमा व्याप्त अपांगताप्रतिको नकारात्मक धारणाले गर्दा अपांगता भएका व्यक्तिहरूको जीवन भोगाइ कष्टकर हुने गरेको छ । अपांगता भएपछि, व्यक्तिका हरेक हरेक क्रियाकलापमा सीमितता आउने गरेको पाइन्छ । यस प्रकारको परिस्थितिले गर्दा अपांगता भएका व्यक्तिहरू समाजमा आफ्नो भूमिका प्रदर्शन गर्न, शिक्षा प्राप्त गर्न उचित शिक्षा नभएपछि, काम तथा रोजगारीमा सामेल हुन अनि गुणस्तरीय तथा सम्मानजनक जीवनयापनबाट वञ्चित रहने गरेका छन् । अपांगताको निर्धारण व्यक्ति बसेको भूगोल, वरिपरिको वातावरण र समाजले गर्ने व्यवहारले गर्छ । नेपाल भौगोलिक रूपमा विविधता भएको देश हो । यहाँको वातावरण तथा समाज अपांगमैत्री छैन । सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष मानव निर्मित संरचना नै अपांगतामैत्री नभएकाले अपांगता भएका व्यक्तिहरू स्वतन्त्र रूपमा आवागमन गर्न पाउँदैनन् ।

समाजमा एउटा व्यक्तिको हैसियत राख्न खाज्दा उसले भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र अवधारणागत अवरोधहरूको सामना गर्नुपर्छ । यस प्रकारका अवरोधले गर्दा अपांगता भएका व्यक्तिहरू उचित शिक्षा प्राप्त नसक्ने गरेको देखिन्छ । व्यक्ति शिक्षाको उज्यालो बाट वञ्चित भएपछि, आय आर्जन तथा रोजगारीमा सामेल हुन नसक्दा परनिर्भरता र गरिबीको मारमा पिल्सिनु पर्ने अवस्था सिर्जना हुन जान्छ । यस्ता विविध कारणले गर्दा हाम्रो देशमा अधिकांश अपांगता भएका व्यक्तिहरू आर्थिक र विपन्नता र सामाजिक तिरस्कारको शिकार भएको पाइन्छ ।

५.३.सुझावः

अपांगता भएका बालबालिकालाई शैक्षिक अवसर प्रदान गर्ने विविध प्रयास भएपनि परिवार, समुदाय विद्यालयले जिम्मेवारी बोध नगरे सम्म अपांगता भएका बालबालिका शिक्षाको मुलधारमा समेटिन सकिदैन । अपांगता भएका बालबालिकाको गुणस्तरीय शिक्षा र तालिमका लागि आवश्यक मात्रामा दक्ष जनशक्ति उत्पादन र व्यवस्थापनमा जोड दिन आवश्यक छ । अपांगता भएका बालबालिकाको अवश्यकता र सिकाइलाई सहज बनाउन नविनतम सूचना पविधिको अवलम्बन र उपयोग गर्नका उपयुक्त वातावरण तयार गर्ने आवश्यकता अनुसार सहज उपलब्ध गराउनु पर्दछ । जसले अपांगता भएका बालबालिकालाई सिकाइमा सहजता ल्याउन सकिन्छ ।

Reference

- Albert, B. (2005) *Finally included on the Development Agenda? A review of official disability and development policies* – In: Barnes, C. & G. Mercer, eds. *The Social model of Disability: Europe and the Majority World*. Leeds: The Disability Press, pp. 131-147.
- CBS, (2002). "*National Report of Population Census 2011*," Central Bureau of statistics Kathmandu, Nepal.
- GoN. 1997. *Nepal Health Service Act 2053 (1997)* Kathmandu: GoN.
- Hammell, K.W. & C. Livingston (2006) *Theoretical Models of Disability* – In: *Perspectives on Disability and Rehabilitation: Contesting Assumptions; Challenging Practice*. Edinburgh: Elsevier.
- Kristen, B. and Birgit D (2002). *Towards Inclusive Education or a School for All in Nepal*. Sanathimi: Department of Education.
- Kristiansen, K., Simo Vehmas, and Tom Shakespeare. 2009. *Arguing about Disability: Philosophical Perspectives*. New York :Routledge.
- Mitra, S. (2006) *The Capability Approach and Disability*. *Journal of Policy Studies*, vol. 16, no. 4, pp.236-247.
- MoHP. 2004. *National Nutrition Policy and Strategy 2004*. Kathmandu: MoHP
- MoHP. *National Health Policy 2071*. Kathmandu: MoHP
- MoWCSW, 2006. *National Policy and plan of Action on Disability 2006*. Kathmandu Ministry of Women, Children, and senior citizens.
- NPC and Mope. 2003. *Sustainable Development Goal in Nepal*. Kathmandu: NPC and MoPE.
- Lakshmi, N.P. (2003). *Status of people with Disability (People with Different Ability) In Nepal*. Baber Mahal, Kathmandu, Nepal.

Shakespeare, T. & N. Watson (2002) *The Social Model of Disability: an Outdated Ideology? Research in Social Science and Disability*, vol. 2, pp. 9-28.

UNICEF/HMG Nepal, National Planning Commissions, (2001 Feb). *A Situation Analysis of Disability in Nepal (Volume 1 Chapter 7)*.

UNESCO, (1994). *The Salamanca Statement and Framework for action on special needs education: adopted by the World Conference on Special Needs Education; Access and Quality. Salamanca Spain, 7-10 June 1994*. Unesco.

WCEFA. (1990). *Meeting Basic Learning Needs: A Vision for the 1990s. Background Document*. New York: The Inter – Agency Commission (UNDP, UNESCO, UNICEF, World Bank.)

WHO (2010) *Country Cooperation Strategy – at a Glance: Nepal*. Geneva: World Health Organization.

अपांग सेवा राष्ट्रिय नीति २०५३

काफ्ले, बासुदेव (२०६१), विशेष शिक्षाका आधुनिक प्रचलनहरु, अपाङ्ग सशक्तिकरण, वर्ष १, अंक ६, अनामनगर काठमाडौं: नेपाल अपाङ्ग समाज ।

भूमक घिमिरे, *जीवन काडा किफूल*, पेज २

नेपालको संविधान (२०७२) धारा (१८, ३१, ३९)

नेपालमा विशेष शिक्षा, (२०६१) सानोठिमी, भक्तपुर, शिक्षा विभाग, शिक्षा मन्त्रालय ।

नेपाल राजपत्र २०६३, *अपांगताको परिभाषा तथा वर्गिकरण खण्ड: एक*

प्रश्नावली

(क) अपांगता भएका बालबालिकाको सामान्य जानकारी

- नाम: उमेर:
- ठेगाना:
- लिंग:

अ) पुरुष आ) महिला इ) अन्य

१. कस्तो किसिमको अपांगता रहेका छ ?

- अ) शारीरिक आ) दृष्टिबिहिन तथा न्यून दृष्टि
इ) बहिरा तथा सूस्त श्रवण ई) स्वरबोलाई सम्बन्धी अपांगता
उ) मानसिक अपांगता ऊ) बहुअपांगता
ए) अन्य

२. अपांगता कसरी भयो?

- अ) जन्मजात आ) दुर्घटना
इ) बिमारी तथा औषधीको कारण

३. घरमा अरु कसैमा पनि अपांगता रहेको छ ?

- अ) छ आ) छैन

४. कति वर्षको उमेरमा कसरी अपांगता भएको हो?

.....।

ख) शैक्षिक अवस्था सम्बन्धी जानकारी

१. स्कुल जाने गर्नु भएको छ ?

- अ) छ आ) छैन

२. छ भने कस्तो स्कुल जाने गर्नु भएको छ ?

- अ) सामान्य स्कुल आ) अपांगता मैत्री स्कुल

इ) समावेशी स्कूल

३. विद्यालयमा कुनै किसिमका समस्या महसुस गर्नु भएको छ ?

अ) छ

आ) छैन

४. छ भने के कस्ता समस्या महसुस गर्नु भएको छ?

.....
.....।

५. स्कूल जाने गर्नु भएके छैन भने किन नजानु भएका हो?

.....
.....।

६. कुन उमेरमा स्कूल भर्ना हुनु भयो ?

.....।

ग) पारिवारीक तथा सामाजिक व्यवहार

१. परिवार तथा समाज बाट कुनै भेदभावको महसुस गर्नुभएको छ ?

अ) छ

आ) छैन

२. छ भने कस्तो भेदभाव महसुस गर्नु भएको छ ?

.....
.....।

३. घरमा पढाई लेखाइमा कुनै सदस्यबाट सहयोग प्राप्त गर्नु हुन्छ ?

अ) छ

आ) छैन

४. छ भने कसले सहयोग गर्नुहुन्छ ?

आ) बाबा आ) आमा इ) दिदि/बहिनी ई) दाजु/भाइ

उ) अन्य

५. परिवारबाट कस्तो व्यवहारको अपेक्षा गर्नुहुन्छ ?

.....
.....।

६. अपांगता भएका बालबालिकाको शिक्षाका लागि नेपाल सरकारले विभिन्न व्यवस्ता गरेको

छ नि त्यो विषयमा केहि जानकारी छ?

अ) छ

आ) छैन

७. छ भने के थाहा छ ?

.....
.....।

८. स्कूलमा साथीहरुले के कस्तो व्यवहार गर्नुहुन्छ?

अ) सहयोग गर्नुहुन्छ

आ) गिज्याउने गर्नु हुन्छ

इ) वेवास्था गर्नुहुन्छ

९. स्कूलमा शिक्षकहरुले पढाएको बुझ्नुहुन्छ ?

अ) बुझ्छु

आ) अलिअलि बुझ्छु

इ) बुझ्दिन

प्रश्नावली

(क) अभिभावकहरुका लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

- नाम: उमेर:
- ठेगाना:
- लिंग:

- अ) पुरुष आ) महिला इ) अन्य:
- शैक्षिक योग्यता: पेशा:

१. अपाङ्गतालाई कस्तो रूपमा लिनुहुन्छ ?

.....

२. तपाईंको परिवारमा अपाङ्गताले कस्तो प्रभाव पारेको छ ?

.....

३. के तपाईंले आफ्ना अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई घरमा पढाइ लेखाइमा सहयोग गर्ने गर्नु भएको छ ?

- अ) छ आ) छैन

४. तपाईंको बच्चाको पढाइमा तपाईंले कसरी सहयोग गर्ने गर्नुभएको छ ?

.....

५. तपाईं आफ्नो बच्चालाई विद्यालय पठाउने गर्नु भएको छ ?

- अ) छ आ) छैन

६. छ भने कस्तो विद्यालय पठाउने गर्नु भएको छ ?

अ) सामान्य विद्यालय (जहाँ अपांगता भएका बालबालिकाको लागि कुनै व्यवस्था छैन)

आ) विशेष विद्यालय

इ) समावेशी विद्यालय

७. कति वर्षको उमेरमा विद्यालय पठाउनु भयो ?

.....।

८. आफ्ना बालबालिकाहरु विशेष विद्यालयमा पढाए पछि वच्चामा के कस्ता

परिवर्तनहरु पाउनु भएको छ ?

.....।

९. पठाउनु भएको छैन भने किन नपठाउनु भएको ?

अ) विद्यालय टढा भएर

आ) आर्थिक अवस्था राम्रो नभएर

इ) शिक्षा बारे जानकारी नभएर

ई) अन्य कारण

.....।

१०. तपाईंको वच्चाले घरमा गर्ने व्यवहारमा के परिवर्तन पाउनु भएको छ ?

.....।

११. अपांगता भएका बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउन के गर्नु पर्छ होला?

.....।